

ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

АЛТУХОВ ОЛЕКСІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 336.7(477)"18/19"

ДИСЕРТАЦІЯ

**Джерела з історії виникнення, становлення та розвитку біржової справи
України (друга пол. XIX - поч. XX ст.)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. А. Алтухов

Науковий керівник:
Набока Олександр Вікторович
доктор історичних наук

Старобільськ – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	23
1.1. Стан вивчення проблеми в українській та зарубіжній історіографії. . . .	23
1.2. Археографія досліджуваної проблеми	46
1.3. Методологічні засади дослідження	55
1.4. Класифікація джерел з історії біржової справи в Україні	58
Висновки до розділу 1.	67
РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ БІРЖОВОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	69
2.1. Законодавчі документи діяльності бірж у Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	69
2.2. Інформативна насиченість біржових статутів як регламентуючого документа їхньої діяльності	73
Висновки до розділу 2.	92
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЛОВОДНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ БІРЖОВИХ КОМІТЕТІВ	94
3.1. Звіти біржових комітетів як джерело з історії діяльності провідних біржових установ України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	94
3.2. Доповідні записки, рапорти біржових комітетів до державних установ та їх значення у процесі дослідження розвитку біржової справи України. . . .	112
Висновки до розділу 3.	119
РОЗДІЛ 4. АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ БІРЖОВИХ УСТАНОВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ	121
4.1. Висвітлення процесу функціонування біржової справи України у загальноросійській періодиці.	121
4.2. Регіональна періодика як джерело з історії біржової справи в Україні. . . .	125

Висновки до розділу 4.	143
РОЗДІЛ 5. ВІДОБРАЖЕННЯ РОЗВИТКУ БІРЖОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ДЖЕРЕЛАХ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ.....	146
5.1. Біржова діяльність України у мемуарних та публіцистичних творах. . .	146
5.2. Літературні твори як опосередковане джерело з історії біржової справи України.	155
Висновки до розділу 5.	166
ВИСНОВКИ	168
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	178

АНОТАЦІЯ

Алтухов О. А. Джерела з історії виникнення, становлення та розвитку біржової справи України (друга половина XIX – початок XX ст). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» МОН України. – Старобільськ, 2018.

Дисертація присвячена аналізу, науковому оцінюванню та використанню комплексу різних за характером і походженням джерел з історії виникнення, становлення та розвитку біржової справи України в другій половині XIX – початку XX ст. та виявленню їхнього інформаційного потенціалу.

У процесі дослідження було розглянуто комплекс документальних матеріалів, який складається з таких класифікаційних груп:

1) нормативно-правові та статутні документи вищих органів влади Російської імперії та провідних біржових установ (законодавчі документи, які регулювали біржову справу в Російській імперії; інструкції для учасників біржової торгівлі з боку центральних і місцевих органів влади; статuti провідних біржових установ: Одеської, Київської та Харківської бірж);

2) діловодні документи біржових комітетів (звітна документація біржових комітетів; рапорти та доповідні записки в державні установи щодо шляхів підвищення ефективності діяльності бірж);

3) джерела особового походження, представлені публіцистичними й літературними творами сучасників подій. До цієї категорії джерел можна віднести наукові економічні праці, у яких розглядався розвиток біржової справи у Російській імперії загалом. При цьому автори цих робіт розглядали діяльність провідних бірж України, фокусуючись переважно на діяльності Одеської, Київської та Харківської біржових установ. Основою їхніх

висновків став особистий досвід, набутий під час відвідування цих установ для безпосереднього ознайомлення з їхньою діяльністю;

4) загальноросійські та місцеві періодичні видання, які виходили друком у другій половині XIX – на початку XX ст. (місцеві офіційні видання; місцеві приватні видання; загальноросійські спеціалізовані видання).

Доведено, що матеріали, які належать до першої групи, – законодавчі та статутні документи вищих органів влади Російської імперії та провідних біржових установ – дають змогу висвітлити процес становлення та систему організації, біржової торгівлі, що була для неї притаманна в другій половині XIX – на початку XX ст. У представлених документах визначено права й обов'язки українських біржових установ, показаний ступінь їх залежності від загальноросійських і місцевих органів влади, представлено організаційну структуру бірж, повноваження біржових керівних органів, зокрема біржових комітетів і біржових громад.

Окрім того, до цієї групи належить статутна документація провідних біржових установ України, які діяли в досліджуваній період. Саме статuti були головними регулювальними документами з діяльності біржових установ України, зокрема Одеської, Київської та Харківської.

Матеріали першої класифікаційної групи дають змогу скласти уявлення про організацію біржової торгівлі в українських землях у досліджуваній період, виявити головні напрями діяльності біржових установ, які оформлювалися відповідно до господарчої специфіки того чи того регіону.

Разом із тим відзначено, що вивчення історії розвитку біржової справи України в другій половині XIX – на початку XX ст. лише на основі аналізу нормативно-правових документів не можливе, оскільки документальні матеріали цієї групи відображають лише формальний підхід до організації біржової справи. Вони не дозволяють простежити реальні механізми біржової активності, її результати та наслідки. Отже, використання цієї категорії джерел буде ефективним лише в комплексі з іншими матеріалами.

Доведено, що джерельні матеріали другої класифікаційної групи, які складаються переважно зі звітних документів біржових комітетів, мають важливе значення не тільки для дослідження біржової справи, а й вивчення соціально-економічної історії України в досліджуваний період. Це пов'язано із тим, що у звітах біржових комітетів, які друкувалися раз на рік та відправлялися до провідних державних установ, були представлені тенденції розвитку провідних господарчих галузей регіонів, у які були залучені провідні біржі України.

Думки представників біржових комітетів з цих питань друкувалися як доповнення до загальних звітів та являли собою рекомендації щодо змін тієї чи тієї торгівельної чи логістичної кон'юнктури, які, на їхню думку, позитивно впливатимуть на розвиток біржової торгівлі.

Доведено, що звітна документація керівних органів провідних біржових установ України, які діяли в досліджуваний період, становить докладне зібрання інформації комерційного характеру, якою цікавилися комерсанти та представники біржової громади.

Усебічно проаналізовано джерела особового походження, написані на основі особистого життєвого досвіду авторів, безпосереднього їх ознайомлення з діяльністю провідних біржових установ України.

Доведено, що важливим джерелом з історії розвитку біржової справи у досліджуваний період є загальноросійські та місцеві періодичні видання, які виходили друком у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед них особливо цінними виявилися місцеві офіційні та приватні видання, у яких досить докладно висвітлювалися ті чи ті аспекти досліджуваної проблематики.

Зазначено, що використання цього виду документальних матеріалів у процесі наукового дослідження вимагає від ученого розуміння важливих факторів, які впливали на подачу матеріалів та їхню характеристику. Зокрема, важливим є визначення ступеня взаємодії конкретного видання, у

якому йшлося про біржові справи, із державними та губернськими органами влади.

З'ясовано рівень достовірності опрацьованих документальних матеріалів, їх тематичне спрямування та інформаційну насиченість.

Аналіз нормативно-правових документів дав змогу дійти головного висновку, що організація біржової справи в Україні характеризувалася досить високим ступенем автономії цих установ у процесі вирішення ними внутрішніх питань. У Російській імперії фактично не існувало докладно розробленої нормативно-правової системи регулювання діяльності бірж, що фактично складалася з положень, які були сформульовані у біржових статутах, найважливіші з яких навіть друкувалися у «Зібранні законів Російської імперії».

За своїм характером статутні матеріали були майже тотожні, оскільки були практично копіями столичної Санкт-Петербурзької біржі. Відповідно, вони не враховували місцевої специфіки діяльності, зокрема українських біржових установ. Для статутних матеріалів притаманний певний формалізм, який проявлявся під час їх складання, оскільки досить часто вони розроблялися лише для того, щоб відкрити біржу в певному українському місті.

У звітних документах біржових комітетів аналізувалися політичні події, які відбувалися в Російській імперії та міжнародній арені й могли вплинути на торгівлю цукром або зерном. Також у звітах висловлювали припущення щодо розвитку цих галузей у зв'язку із прийняттям російським урядом тих чи тих нормативно-правових документів, ініціатив влади стосовно збільшення чи зменшення митних зборів, обмежень щодо імпорту та експорту, змін транспортного збору.

Водночас у звітах, за винятком коротких повідомлень про фінансову та господарчу діяльність бірж та про кадрові перестановки в їх керівних органах, практично не висвітлено безпосередню її діяльність за той чи той проміжок часу. Тому, незважаючи на важливість наведеної в документах

інформації стосовно соціально-економічного розвитку тих чи тих українських регіонів, наукова цінність їх відносна та дозволяє скласти враження переважно про загальні комерційні питання, які були актуальні для біржового співтовариства.

Принципово іншою була інформація, представлена в джерелах особового походження. На відміну від документів офіційного характеру, автори літературних, наукових і публіцистичних творів, могли собі дозволити критичні висловлювання стосовно діяльності бірж та організації біржової справи, як у Російській імперії загалом, так і окремо в Україні. Серед головних недоліків розвитку біржової справи провідні економісти того часу називали: надмірну забюрократизованість і залежність бірж від державних органів влади, деформацію окремих ринкових механізмів, що негативно впливало на діяльність біржових установ, відсутність необхідного біржового законодавства, низькі обсяги біржової торгівлі, надмірну спекулятивну активність при торгівлі акціями та цінними паперами, формальний характер існування більшості бірж України. Усі ці недоліки зрештою спровокували фактичний занепад українських бірж у період Першої світової війни. Зокрема, остання думка була поширеною в економічній літературі на початку ХХ ст.

Виявлено, що найбільш докладно біржова справа в Україні в досліджуваній період висвітлена у творчості відомого письменника Шолом-Алейхема. Багато років намагаючися стати успішним біржовим комерсантом, автор залишив цінні свідчення про організацію біржової справи у двох провідних центрах – Одесі та Києві, показав специфіку біржової торгівлі різними товарами й цінними паперами, висвітлив особливості роботи маклерів і гофмаклерів. Шолом-Алейхем у сатиричній формі критикував такі негативні сторони біржової торгівлі, як надмірна спекуляція акціями та цінними паперами, зловживання з боку нечесних біржових ділків та чиновників. Його твори мають високу інформаційну цінність у процесі

дослідження розвитку біржової справи України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Доведено, що незважаючи на інформаційну насиченість, літературні твори мають суб'єктивний характер і досить часто відображають не реальний стан справ, а особистий досвід їхніх авторів, яким довелося брати участь у біржовій торгівлі. Твори Шолом-Алейхема, зокрема, насичені переважно негативною інформацією, для них характерно спрощення важливих і складних процесів, пов'язаних із біржовою торгівлею. Вони відображають, передусім негативний досвід роботи письменника на біржі і саме тому діяльність цих установ піддана у його творах суворій критиці.

Місцеві й загальноросійські періодичні видання містили інформацію про тенденції розвитку тих чи тих господарчих галузей краю, пов'язаних із біржовою торгівлею, аналіз перспектив урожаю цукру та збіжжя та встановлення майбутніх цін на ці товари. Також у бюлетенях повідомлялося про ситуацію із фрахтом кораблів, ступінь наповненості складів, плани російського керівництва щодо будівництва нових гілок залізниці, нововведення уряду стосовно фіскальної та митної політики. Висвітлено й події міжнародного життя, що могли вплинути на біржові ціни на товари та цінні папери. Загалом представлена в бюлетенях інформація була тотожною тій, яку подавали біржові комітети в щорічних звітах, тільки більш детальною. Цей пласт джерельних матеріалів дозволяє простежити особливості соціально-економічного розвитку різних регіонів України, виявити ті його тенденції, які найбільш цікавили біржовий світ її провідних центрів.

Зі свого боку приватні періодичні видання істотним чином доповнюють офіційні. Інформаційна цінність означеного виду джерельних матеріалів зумовлена тим, що на сторінках цих газет і журналів публікували критичні статті, у яких розглядали ті чи ті негативні сторони та недоліки біржової торгівлі в Україні. Серед найбільш обговорюваних тем були недієздатність більшості бірж, що діяли в українських землях, формальний

характер їхньої діяльності. Також особливо критикували надмірну спекуляцію цінними паперами й акціями, виникнення завдяки діям нечесних маклерів «мільних бульбашок», які сприяли завищеному ажіотажу та паніці.

Залучено комплекс неопублікованих, архівних матеріалів, які вперше вводяться в науковий обіг. Для реалізації мети й завдань дисертації використано документи з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ). Особливо цікавими виявилися архівні справи щодо відкриття в досліджуваний період нових біржових установ, зокрема про створення та затвердження Київської біржі. Цей пласт джерел дає змогу розглянути законодавчий порядок заснування провідних біржових установ України, розглянути значення в цьому процесі місцевої комерційної громади, губернських і місцевих органів влади, а також провідних міністерств.

Доведено, що кожне зі схарактеризованих у дисертаційній праці джерел має різний інформаційний потенціал і насиченість. Проаналізовані матеріали висвітлюють різнобічні аспекти розвитку біржової справи в Україні в досліджуваний період. Документальні матеріали дають змогу розглянути такий аспект, як юридичний статус біржових установ України; звітна документація – інтереси біржового світу щодо певних комерційних і торгівельних питань, наративні матеріали та наукові праці сучасників подій – ставлення до біржової торгівлі з боку певних верств суспільства; матеріали тогочасної преси – негативні тенденції розвитку біржової справи у другій половині XIX – на початку XX ст.

Отже, для повноцінного розкриття проблеми, що вивчається, важливе комплексне поєднання всього пласта документальних матеріалів.

Ключові слова: біржова справа України, нормативно-правові акти, діловодна документація, джерела особового походження, періодичні видання.

Список публікацій здобувача:

Статті у фахових виданнях

1. Алтухов О. А. Становлення біржової справи та економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії в ХІХ ст. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2016. № 8 (305). С. 69–75.

2. Алтухов О. А. Розвиток біржової справи в Україні у другій половині ХХ ст. за статутними документами Одеської та Київської бірж. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 9 (314). С. 48–58.

3. Алтухов О. А. Статути Одеської та Київської бірж як джерело з історії розвитку біржової справи України у другій половині ХІХ ст. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич : Посвіт, 2018. Вип. 6. С. 40–46.

4. Алтухов О. А. «Банкова енциклопедія» 1917 р., як джерело з історії розвитку біржової справи України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Гілея*. Збірник наукових праць. 2018. Вип. 132 (5). С. 34–37.

5. Алтухов О. А. Звіти Київського та Одеського біржових комітетів як джерело з історії біржової справи в Україні у останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. 2018. № 1 (45) червень. С. 88–95.

Матеріали конференцій

1. Алтухов О. А. Розвиток біржової справи в Україні наприкінці ХVІІІ – у ХІХ ст. *Україна у світовому історичному просторі*. Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції, 21 квітня 2017 р. м. Маріуполь. 2017. С. 43–46.

2. Алтухов О. А. Устав Одеської біржі 1870 р. як джерело з історії діяльності фінансової установи. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті*: Матеріали III-ї Міжнародної науково-практичної конференції, 29 – 30 березня 2018. Ченстохова – Ужгород – Дрогобич. 2018. С. 75–77.

3. Алтухов О. А. «Банківська енциклопедія» як джерело з історії розвитку банківської справи України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Луганщина: краєзнавчі розвідки*: Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції (м. Старобільськ, 24 квітня 2018 р.). Старобільськ. 2018. С. 98–101.

SUMMARY

Altukhov O.A. Sources on history of origin, formation and development of stock-exchange industry of Ukraine (the second half of XIX – the beginning of XX centuries). Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.06. – historiography, source studies and special historical disciplines. - State institution "Luhansk Taras Shevchenko national university " The Ministry of Education and Science of Ukraine. - Starobilsk, 2018.

It was conducted the detailed analysis of historiography base, that testified absence of complex researches of sources materials in Ukrainian historical science, in that the activity of exchange houses of Ukraine is illustrated in the second half of XIX - at the beginning XX of centuries.

The complex of the processed documentary materials consists of the following classification groups:

1. Normative legal documents and statutory documents of supreme authorities of the Russian Empire and leading exchange organizations (legislative documents regulating stock-exchange industry in the Russian Empire; instructions for the participants of exchange trade from the side of central and local authorities;

statutes of leading exchange organizations: Odesa, Kyiv and Kharkiv exchange houses);

2. Documents of management and record keeping of exchange committees (current documentation of exchange committees; reports and memorandums to public institutions about the ways of efficiency increase of exchanges activity);

3. The sources of personal origin, presented by publicistic and literary writings of that events contemporaries. It is possible to take to this category of sources the scientific economic works in that development of stock-exchange industry in the Russian empire was envisaged on the whole;

4. Russia-wide and local periodicals that were published in the second half of XIX – at the beginning of XX centuries (local official editions; local private editions; Russia-wide specialized editions).

It is proved that each of the processed sources belongs to the different classification groups and gives an opportunity to illustrate one or other aspect appropriate to the stock-exchange industry of Ukraine in the investigated period.

In the process of research it was engaged the complex of unpublished, archived materials that are entered to scientific turn for the first time. In the process of thesis aim and tasks realization the documents from the funds of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv were used. Archival affairs about opening of new exchange establishments in the investigated period, in particular, about formation and establishment of Kyiv exchange house turned to be very important.

It is proved that each of the sources described in the thesis has different informative potential and abundance. The analyzed materials illustrate various aspects of development of stock-exchange industry in Ukraine in the investigated period. Documentary materials allow to consider such aspect as legal status of exchange establishments of Ukraine; current documentation allows to consider the interests of the exchange world in relation to certain commercial and trade questions, narrative materials and research papers of the events contemporaries allow to consider the attitude toward exchange trade from the side of certain layers

of the society; materials of that time press allow to consider negative tendencies of stock-exchange industry development in the second half of XIX - at the beginning of XX centuries.

Thus, for the valuable revealing of the studied problem it is important to make complex combination of the whole layer of documentary materials.

Keywords: stock-exchange industry in Ukraine, laws and regulations, recordkeeping documentation, sources of the personal origin, periodicals.

Publisher publication list:

1. Altukhov O. A. (2016). Stanovlennia birzhovoi spravy ta ekonomichnyi rozvytok ukraïnskykh zemel u skladi Rosiiskoi imperii v XIX st. [Forming of stock-exchange industry and economic development of Ukrainian lands as part of the Russian empire in XIX century]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Journal of Luhansk Taras Shevchenko national university*, № 8 (305), P. 69 – 75 [in Ukrainian].

2. Altukhov O. A. (2017). Rozvytok birzhovoi spravy v Ukraini u druhii polovyni XX st. za statutnymy dokumentamy Odeskoi ta Kyivskoi birzh [Development of stock-exchange industry in Ukraine in the second part of XX century according to statutory documents of Odesa and Kyiv exchange houses]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Journal of Luhansk Taras Shevchenko national university*, № 9 (314), P. 48 – 58 [in Ukrainian].

3. Altukhov O. A. (2018). Statuty Odeskoi ta Kyivskoi birzh yak dzherelo z istorii rozvytku birzhovoi spravy Ukrainy u druhii polovyni XIX st. [Statutes of Odesa and Kyiv exchange houses as a source of stock-exchange industry development in Ukraine in the second part of XIX century]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk - Eastern European historical journal*, Drohobych: Prosvit, №6, P.40-46 [in Ukrainian].

4. Altukhov O. A. (2018). “Bankova entsyklopediia” 1917r., yak dzherelo z istorii rozvytku birzhovoi spravy Ukrainy naprykintsi XIX-na pochatku XXst. [“Bank encyclopedia” 1917 as a source in the history of stock-exchange industry development in Ukraine in the second part of XIX – at the beginning of XX centuries]. Hileia. Zbirnyk naukovykh prats. - Hileia. Collection of research papers, №132(5), P.34-37 [in Ukrainian].

5. Altukhov O. A. (2018). Zvity Kyivskoho ta Odeskoho birzhovykh komitetiv yak dzherelo z istorii birzhovoi spravy v Ukraini u ostannii tretyni XIX – na pochatku XXst. [Reports of Kyiv and Odesa exchange committees as a source of history of stock-exchange industry in Ukraine in last third of XIX - the beginning of XX centuries]. Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O.Sukhomlynskoho. – Scientific journal of Mykolaiv V.O.Sukhomlynskii national university, №1 (45) June. P.88-95. [in Ukrainian].

Conference materials:

1. Altukhov O.A. (2017) Rozvytok birzhevoi spravy v Ukraini naprykintsi XVII – u XIX st. [Development of stock-exchange industry in Ukraine at the end of XVII – in XIX centuries]. Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori, zbirnyk materialiv vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 21 kvitnia 2017, m.Mariupol.- Ukraine in the world historical space, collection of writings of Ukraine-wide research and training conference, 21st June, 2017, Mariupol, P.43-46. [in Ukrainian].

2. Altukhov O.A. (2018) Ustav Odeskoi birzhi 1870r. yak dzherelo z istorii diialnosti finansovoi ustanovy. [The statute of Odesa exchange house of 1870 as a source of history of financial establishment activity]. Suchasni tendentsii rozvytku osvity I nauky v interdystsyplinarnomu konteksti: Materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 29-30 bereznia 2018. Chenstokhova – Uzhhorod – Drohobych. – Modern tendencies of education and science development in interdisciplinary context: Materials of III international

research and training conference, 29-30 March 2018. Chenstokhova – Uzhhorod – Drohobych. P.75-77. [in Ukrainian].

3. Altukhov O.A. (2018) “Bankivska entsyklopediia” yak dzherelo z istorii rozvytku birzhovoi spravy Ukrainy naprykintsi XIX-na pochatku XXst.[“Bank encyclopedia” as a source on the history of the stock-exchange industry development in Ukraine in the second part of XIX – at the beginning of XX centuries]. Luhanshchyna: kraieznavchi rozvidky: Materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m.Starobilsk, 24 kvitnia 2018r.) Starobilsk . – Luhanshchyna: area study: Materials of Ukraine-wide research and training conference (Starobilsk, 24 April 2018r.) Starobilsk. P.98-101 [in Ukrainian].

ВСТУП

Актуальність теми. Однією з головних тенденцій розвитку сучасної української історіографії є збільшення наукового інтересу до проблем, пов'язаних із економічною історією України. Увага вітчизняних науковців сконцентрована переважно на тих періодах, коли оформлювалася господарча специфіка українських регіонів, яка існує й зараз. У цьому контексті дуже важливим є часовий проміжок з середини XIX – початку XX ст., коли у Наддніпрянській Україні відбувалися епохальні економічні зрушення, наслідки яких відчутні й сьогодні. Зокрема, на Півдні країни було сформоване потужне товарне сільськогосподарське виробництво зерна та цукру, орієнтоване на іноземні ринки. У той же час на Сході проходив процес динамічної індустріалізації, який визначив економічний розвиток Донецького регіону на багато років уперед. Одночасно з формуванням нових видів господарювання в Україні оформлюються і структурні елементи капіталістичного ринку, зокрема біржова торгівля, яка була тісно пов'язана з провідними галузями тодішньої української економіки.

У зв'язку з цим важливим є докладний науковий аналіз джерел з історії розвитку біржової справи в Наддніпрянській Україні в досліджуваний період. До таких матеріалів належать: нормативно-правові документи, матеріали тогочасної преси, публіцистичні та літературні твори сучасників подій. Значення цих матеріалів зумовлене наявністю в них великої кількості інформативного матеріалу, що стосувався тих чи тих аспектів біржової торгівлі, різних поглядів на її характер та результати, які висловлювали державні діячі, журналісти, науковці-економісти й навіть письменники.

Водночас комплексне вивчення зазначених джерел з історії біржової справи ще не стало предметом спеціального дослідження. Разом з тим детальне вивчення історії економічного розвитку Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст. можливе лише за умови виявлення та критичного осмислення всієї сукупності історичних джерел, що буде сприяти

подальшому формуванню нових підходів до розуміння соціально-економічних процесів в Україні. Опрацювання матеріалів дасть змогу ввести до наукового обігу нові історичні документи, сприятиме розширенню та систематизації знань з окресленої проблеми.

З огляду на вищевикладене тема наукового дослідження на сучасному етапі розвитку історичної науки є актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна праця виконувалась відповідно до напряму наукового дослідження кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин «Джерела з політичної історії та думки України» (державна реєстрація № 0105U004269) та кафедри історії України «Соціально-економічний і політичний розвиток України (кінець XIX – XX ст.)» (державна реєстрація № 0110U000393).

Об'єктом дослідження є комплекс історичних джерел з історії біржової справи України другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є інформаційний потенціал та репрезентативність комплексу різноманітних документальних матеріалів, які дозволяють розглянути історію розвитку біржової справи в Наддніпрянській Україні в досліджуваний період.

Мета дослідження полягає в комплексному вивченні, аналізі складу, змісту та репрезентативності масиву джерельних матеріалів з історії розвитку біржової справи Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Відповідно до мети були сформульовані такі **завдання**:

- провести історіографічний аналіз вивчення джерельних матеріалів з історії біржової справи України в досліджуваний період;
- систематизувати комплекс джерел з цієї проблематики, охарактеризувати його головні групи;
- дати характеристику провідним теоретико-методологічних підходам дослідження та методам вивчення джерел з історії розвитку біржової справи України у XIX – на початку XX ст.;

- окреслити характер і змістовне навантаження джерел, у яких розкрито діяльність провідних біржових установ України;

- з'ясувати рівень достовірності опрацьованих документальних матеріалів, визначити їхнє походження, тематичне спрямування та інформаційну насиченість як джерел з історії біржової справи України в другій половині XIX – на початку XX ст.;

- залучити до наукового обігу раніше неопубліковані та неопрацьовані документи з досліджуваної проблематики.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з другої половини XIX до початку XX ст.

Нижньою хронологічною межею обрано 50 – 60-ті рр. XIX ст., коли з початком процесу реформування соціально-економічного устрою Російської імперії та становленням капіталістичних відносин розвиток біржової справи на українських землях значно прискорився. Це своєю чергою сприяло формуванню великого пласта джерельних матеріалів, пов'язаних з діяльністю українських бірж.

Верхньою хронологічною межею обрано 1917 р., коли у зв'язку з більшовицьким переворотом у Петрограді була ліквідована система біржової діяльності колишньої Російської імперії, до складу якої входили й українські землі.

Географічні межі дослідження визначені землями Наддніпрянської України, які входили до складу Російської імперії. Особлива увага була зосереджена на вивченні й аналізі подій та явищ, що відбувалися на території Київської, Херсонської та Харківської губерній, у центрах яких діяли провідні українські біржові установи.

Методи дослідження. Теоретичною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, усебічності, системності.

Принцип історизму дозволив розглянути масив джерел з історії банківської справи України в досліджуваний період з урахуванням

історичної ситуації та соціально-економічного становища українських земель у другій половині XIX – початку XX ст.

Використання принципу об'єктивності дало змогу проаналізувати рівень достовірності поданої в різних джерелах інформації.

Принцип усебічності дозволив розглянути різні за характером джерела в сукупності з іншими, що своєю чергою сприяло проведенню комплексного дослідження масиву документальних матеріалів, пов'язаних з діяльністю провідних біржових установ України.

Досягнення мети дослідження й виконання основних завдань зумовило використання трьох груп методів: загальнонаукових, загальноісторичних, спеціальних джерелознавчих.

Першу групу загальнонаукових методів складають аналіз, синтез, індукція, дедукція. Вони дозволили окреслити загальне поле дослідження.

Другу групу склали загальноісторичні методи: історико-порівняльний, який було використано для порівняння інформативних можливостей різних за характером джерел; історико-типологічний, що дозволив провести типологізацію та класифікацію джерел, окреслити їхні спільні та відмінні риси.

До третьої групи належать спеціальні джерелознавчі методи: джерелознавчі аналіз та синтез, які дозволили визначити достовірність, повноту, репрезентативність джерельної бази, визначити її інформативний потенціал.

Наукова новизна дослідження полягає в таких положеннях:

Уперше:

- комплексно розглянутий масив документальних матеріалів з історії розвитку біржової справи України в другій половині XIX – на початку XX ст.;

- докладно охарактеризовано різні за своїм характером, призначенням та спрямуванням джерельні матеріали, у яких показана діяльність біржових установ України в досліджуваній період;

- уведено до наукового обігу низку документальних матеріалів, що раніше не публікувалися;

- здійснено джерелознавчий аналіз досліджуваних документальних матеріалів на предмет інформативності як джерела з історії розвитку біржової справи України у другій половині XIX – на початку XX ст.;

Дістало подальшого розвитку:

- вивчення інформативних можливостей спеціалізованих періодичних видань, у яких розкривалася діяльність українських біржових установ у досліджуваний період;

- дослідження нормативно-правової документації з регулювання діяльності біржових установ України в другій половині XIX – на початку XX ст.;

- джерелознавчий аналіз публіцистичних, літературних та наукових творів сучасників подій.

Уточнено:

- репрезентативність документальних матеріалів у процесі вивчення господарського розвитку Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.;

- обсяг джерел, уведених до наукового обігу з досліджуваної проблематики.

Особистий внесок здобувача полягає у формулюванні та самостійному розв'язанні актуальної наукової проблеми. Представлена дисертація є самостійно виконаною науковою працею, усі її висновки та рекомендації ґрунтуються на результатах власних досліджень здобувача. Дисертанту вдалося вперше здійснити комплексний аналіз писемних джерел з історії становлення та розвитку біржової справи України в другій половині XIX – на початку XXI ст.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання її головних положень та висновків у процесі дослідження соціально-економічного розвитку українських земель у другій половині XIX – на

початку ХХ ст., а також під час розробки методичних посібників та спецкурсів з джерелознавства. Документальні матеріали, уведені до наукового обігу, можуть бути використані в процесі написання дисертацій, монографій та підручників з історії України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження пройшли апробацію на засіданнях кафедр всесвітньої історії та міжнародних відносин та історії України ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», а також на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна у світовому історичному просторі» (21 квітня 2017 р., м. Маріуполь), III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (29 – 30 березня 2018 р., Ченстохова – Ужгород – Дрогобич), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Луганщина: краєзнавчі розвідки» (24 квітня 2018 р., м. Старобільськ).

Публікації. Зміст дисертації відображено у восьми публікаціях, п'ять з яких у фахових виданнях.

Структура роботи. Зазначені мета та завдання роботи зумовили її структуру. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Повний обсяг дисертації становить 194 сторінки, з них основного тексту 175 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивчення проблеми в українській та зарубіжній історіографії

Опрацювання спеціальної літератури переконує, що проблема дослідження джерел з історії розвитку біржової справи України в другій половині XIX – на початку XX ст. залишається на периферії наукових інтересів українських учених-джерелознавців. Окремі аспекти означеної проблеми потрапляли в поле зору науковців, проте в межах дослідження інших, хоч і дотичних, питань. Саме тому джерелознавчий аналіз документальних матеріалів, пов'язаних із діяльністю українських біржових установ в означений період, є сегментарним і має оглядовий характер.

Логіка нашого дослідження зумовила вибір комплексу історичних та джерелознавчих праць українських і зарубіжних спеціалістів, які можна умовно поділити на три групи:

- 1) праці із загального джерелознавства.;
- 2) джерелознавчі студії, у яких відображено проблеми, пов'язані з соціально-економічною історією України в досліджуваній період;
- 3) наукові розвідки українських та зарубіжних істориків, у яких розглянуто соціально-економічні процеси, що відбувалися в Наддніпрянській Україні впродовж досліджуваного періоду, зокрема й діяльність провідних біржових установ.

До першої групи належать праці, у яких висвітлено тенденції розвитку сучасного українського джерелознавства та представлено наявні в історіографії методологічні моделі джерелознавчого дослідження.

У цьому контексті передусім відзначимо колективну монографію «Історичне джерелознавство» [92], підготовлену провідними українськими

науковцями Я. Калакурою, І. Войцехівською та ін. У цій праці представлена класифікація провідних історичних джерел, показані головні методики їх пошуку, опрацювання і подальшого наукового використання. Для нашого дослідження особливо цінними стали головні схеми та класифікаційні моделі джерел, висвітлені у четвертому розділі праці, які ми взяли за основу для створення власної класифікаційної структури документальних матеріалів в історії становлення та розвитку біржової справи України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Аналізуючи різні класифікаційні підходи до розподілу історичних джерел, автори праці констатують відсутність в українській історіографії єдиного погляду на це питання. «Наука не виробила універсальних систем і моделей класифікації джерел, проте обґрунтувала ряд підходів до їх формування і вибору в залежності від дослідницьких завдань і особливостей самих джерел» [92], – відзначається у підручнику. Саме тому оптимальною формою роботи з історичними джерелами є створення максимально гнучкої системи їх групування, «у залежності від предмета дослідження».

Запропонована авторами підручника класифікаційна схема містить такі структурні елементи:

1. документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, судово-слідчі, дипломатичні, програмні документи політичних партій і громадських об'єднань та ін.);
2. оповідні джерела: літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика;
3. періодична (офіційна і неофіційна) преса;
4. джерела особового походження: спогади (мемуари), щоденники, листи, автобіографії та ін.;
5. матеріали конкретно-соціологічних досліджень [92].

Окрім того, автори докладно схарактеризували кожную з вищеперерахованих груп джерельних матеріалів, показали їх значення та

роль в історичному дослідженні, розглянули специфіку інформації, представлену в кожному з видів документальних матеріалів.

У процесі реалізації поставлених у дисертації мети та завдань ми спиралися й на роботи таких представників українського історичного джерелознавства, як М. Варшавчик [71, 72, 73], І. Крип'якевич [101], В. Підгаєцький [132], Ю. Русіна [144], В. Сарбей [146], В. Стрельський [151], В. Фарсобін [167] та ін., у яких запропоновано різні схеми й підходи до формування класифікаційних схем письмових джерел.

У підручнику для закладів вищої освіти «Джерелознавство» [152] (автори О. Сіренов, Є. Філюшкін, Є. Твердюков) докладно проаналізовано різні за характером джерельні матеріали, визначено їхню інформаційну цінність, висвітлено основні положення наукової дискусії з тих чи тих питань джерельної класифікації, що відбувалася в російській та західній історіографії впродовж останніх п'ятдесяти років.

У контексті реалізації поставлених у нашому дослідженні мети та завдань важливою вважаємо думку авторів про специфічність періодичних видань як особливого типу джерельних матеріалів. Нам імпонує думка авторів, що попри те, що в газетах і журналах оприлюднювалися різні за характером матеріали, періодичні видання є окремим видом джерел, який дає змогу оцінити «дух» історичної епохи, дати характеристику суспільним інтересам у той чи той історичний період [152].

До другої групи історіографічних матеріалів належать праці українських та зарубіжних науковців, у яких представлено джерелознавчий аналіз документальних матеріалів, пов'язаних із соціально-економічною історією України в другій половині XIX – на початку XX ст. Хоч переважна більшість цих робіт присвячена вивченню інших аспектів означеної теми, проте їх автори вивчали джерела, у яких висвітлено діяльність українських біржових установ у досліджуваній період.

Особливий інтерес викликав науковий доробок українського джерелознавця, дослідника документальних матеріалів з діяльності

кредитно-фінансових установ Наддніпрянської України в складі Російської імперії Н. Радченко [136]. В окремих статтях науковець аналізує різні аспекти окресленої проблематики, зокрема ступінь висвітлення діяльності кредитно-фінансових установ України в працях радянських, сучасних українських та російських дослідників. Представлена у праці історіографічна характеристика вищезгаданих наукових робіт дозволила скласти уявлення про ступінь вивчення різних аспектів дослідження джерел з фінансової історії України в другій половині XIX – на початку XX ст. та виявити малодосліджені лакуни, серед яких і вивчення документальних матеріалів, у яких розкривається діяльність українських біржових установ.

У інших наукових роботах Н. Радченко докладно висвітлювала відображення розвитку українських кредитно-фінансових інституцій у різних за характером джерельних матеріалах. Корисною для виявлення головних джерел з історії біржової справи та їх опису виявилася стаття «Становлення кредитно-банківської системи України у мемуарах С. Вітте» [139], що дала змогу оцінити інформативний потенціал мемуарної літератури в процесі дослідження джерел з історії становлення фінансової системи на українських землях у складі Російської імперії під час досліджуваного періоду.

Аналіз джерельних матеріалів, у яких розкрито соціально-економічний розвиток провідних міст Південної України наприкінці XVIII – у XIX ст., здійснено в наукових працях українського науковця В. Константінової [99].

Автор акцентує увагу здебільшого на аналізі нормативно-правових документів, що встановлювали порядок здійснення господарчої діяльності на території південного регіону України, а також на вивченні звітної документації біржових комітетів, що йому дало змогу простежити характер відносин біржових установ краю із органами місцевої влади. Разом із тим відзначимо, що автор не ставив собі за мету безпосереднє дослідження саме документальних матеріалів, які стосувалися діяльності південноукраїнських бірж.

Окремі аспекти досліджуваної теми розглянуто в статті українського вченого О. Пилипенка «Опубліковані джерела з історії зовнішньоекономічної діяльності України у складі Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ століть» [133].

У праці представлено класифікацію комплексу опублікованих документальних матеріалів, опрацьованих автором. На його думку, опубліковані джерела з досліджуваної проблематики можна поділити на такі групи:

1. опубліковані в Повному зібранні законів Російської імперії;
2. діловодна документація центральних урядових установ: схвалені царем висновки Державної Ради та положення Комітету Міністрів, циркуляри Міністерства фінансів, циркуляри Міністерства торгівлі та промисловості, розпорядження Департаменту митних зборів тощо;
3. діловодна документація місцевих урядових установ та їх представників: циркулярні накази і розпорядження начальника Одеського митного округу, циркуляри Херсонського губернатора, розпорядження начальників морських портів Херсона, Миколаєва та Одеси тощо;
4. звітна документація: звіти, матеріали і доповідні записки губернаторів, портових митниць, постів, застав та їх відділень, комітетів біржової торгівлі, начальників морських портів;
5. документи органів місцевого і станового самоврядування: протоколи засідань, матеріали розгляду справ, постанови, звіти і листування з різних питань, а також документи «Особливого у міських справах присутствія»;
6. матеріали загальноросійської, губернской і місцевої статистики: статистичні відомості, зібрані місцевими статистичними комітетами, статистична звітність портових митниць та митного округу, статистика зовнішньоекономічної діяльності портів тощо [133, с. 261].

Окремо науковець опрацював також комплекс опублікованих джерел, що належить до таких груп:

1. періодика (газети «Николаевская газета», «Николаевский курьер», «Николаевские отголоски», «Южанин» (Миколаїв), «Юг» (Херсон), «Одесский листок», журнали «Вестник сахарной промышленности»);

2. матеріали довідкового характеру (довідники, путівники, адрес-календарі, в яких є інформація про торгові підприємства та українські порти) [133, с. 262].

Оскільки зовнішньоторговельна діяльність Російської імперії у досліджуваній період була тісно пов'язана із біржовою справою, особливо у приморських портах, вважаємо, що аналіз джерел, здійснений О. Пилипенком, доцільно враховувати й у нашому дослідженні. Актуальність його дослідження пояснюємо й тим, що більшість документальних матеріалів, оброблених науковцем, тією чи іншою мірою впливали й на розвиток біржової торгівлі у ХІХ – на початку ХХ ст.

Комплекс нормативно-правових документів, що регулювали діяльність біржових установ Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., проаналізовано в статті «Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії» [176] українського вченого Р. Шиханова. Насамперед автор звернув увагу на документи, що встановлювали порядок діяльності провідної біржової установи південноукраїнського регіону – Одеської біржі. У роботі представлено аналіз першого законодавчого документа, у якому визначено права та обов'язки біржових гравців, а саме «Постанову для Одеського біржового купецтва» 1816 р.

У статті також розглянуто статут Одеської біржі, який, на думку науковця, був нормативно-правовим документом з організації діяльності установи, мав значення законодавчого акта та, починаючи з 40-х рр. ХІХ ст., був включений до загального зведення біржових законів Російської імперії «Статут торговий». Інформативна цінність цього джерела, на думку Р. Шиханова, полягає в тому, що аналіз статуту дозволяє дослідити організаційну структуру південноукраїнських бірж, виявити повноваження їх

керівних органів, розглянути права та обов'язки учасників біржових торгів, висвітлити особливості економічної діяльності установи та особливості її відносин із державними структурами.

Докладний аналіз головних біржових регулюючих документів дозволив Р. Шиханову дійти висновку, що біржові інституції Півдня України в досліджуваній період розвивалися «в межах самодіяльних організацій підприємців». Отже, він називає біржі «самоврядними установами». Адміністративне втручання, на думку автора, обмежувалося лише «діями щодо біржової спекуляції, то ставлячи її під жорсткий контроль, то взагалі забороняючи її»[176].

Грунтовно проаналізовано окремі нормативно-правові документи, що регулювали діяльність біржових установ на території Російської імперії (зокрема – біржових статутів), в статті російського вченого В. Тупова «Биржевое законодательство России» [160], опублікованій у 1995 р. У роботі представлено порівняльний аналіз статутних документів провідних бірж того часу, серед яких – Одеська та Київська біржові установи. На думку автора, українські біржі мали більше можливостей для розвитку самоврядування, на відміну від столичних установ; наближеність до центрів державної влади зумовлювала їх значну адміністративну залежність від останніх.

Разом із тим, відзначимо, що дослідження В. Тупова має переважно історичний, а не джерелознавчий характер, тому цінність висновків науковця має опосередкований характер для нашого дослідження.

Докладний аналіз публіцистичних матеріалів, пов'язаних із біржовою торгівлею Російської імперії у XIX – на початку XX ст., представлено в статті «Біржовий рух Росії у вітчизняній історіографії» [142] російського науковця К. Рєви. У праці подано результати аналізу робіт провідних економістів дореволюційної епохи. Історіографію питання автор умовно ділить на дві підгрупи: дореформену (30 – 50-ті рр. XIX) та післяреформену (друга половина XIX – початок XX ст.). Подібну градацію науковець пояснює тим, що у зв'язку зі стрімким розвитком капіталістичних відносин після «великих

реформ» Олександра II та зростанням ролі біржі в економічних процесах інтерес до цієї установи з боку науковців значно зріс. Саме тоді з'являється низка економічних та юридичних праць провідних науковців, які приділяли головну увагу розробленню теоретичних положень розвитку бірж у Російській імперії, давали практичні рекомендації для інвесторів-початківців та біржовиків. Зі свого боку юристи, на думку К. Реви, вивчали переважно правове становище провідних російських біржових установ, аналізували роль держави в процесі організації біржової торгівлі. Разом із тим, науковець відзначила, що «історичний аспект вітчизняного біржового руху випадав з поля зору дореволюційних дослідників» [142, с. 151].

З-поміж публіцистичних творів дореволюційної доби, проаналізованих К. Ревою, виокремимо роботи таких науковців, як В. Безобразов, О. Дмитрієв, Ю. Філіпов, К. Малишев, К. Гаттенберг, А. Тігранов, М. Студентський, М. Туган-Барановський та ін. Також у статті докладно розглянуто фундаментальну працю «Банкова енциклопедія», яка вийшла друком у Києві, у 1914 р. за загальною редакцією провідного київського економіста Л. Яснопольського.

Порівнюючи розвиток російської публіцистики, яка розглядала проблеми розвитку біржової справи в дореволюційну та пізніші епохи, К. Рева доходить висновку, що в другій половині XIX – на початку XX ст. це питання вивчалось більш динамічно ніж у наступні періоди. Особливо ця тенденція помітна порівняно з наступним – радянським періодом. Панування планової економічної системи, на думку автора, призвело до того, що різні аспекти біржової справи, пов'язаної насамперед із розвитком капіталістичної системи господарювання, практично не досліджувалися.

Третю групу складають наукові роботи вітчизняних та зарубіжних істориків, у яких розглянуто соціально-економічні процеси на території Наддніпрянської України в досліджуваний період, зокрема й діяльність провідних біржових установ. Значення цих праць полягає в тому, що переважна більшість з них побудовані на основі вивчення значного пласта

документальних матеріалів тієї епохи, що дозволяє всебічно та об'єктивно розглянути досліджувану проблему.

Перші наукові праці, присвячені вивченню різних аспектів біржової діяльності в Україні, почали з'являтися ще в середині XIX ст. Динамічний розвиток капіталістичних відносин у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. зумовив підвищений науковий інтерес до проблем, пов'язаних із цим процесом. У цей період з'являється значна кількість праць, у яких розглянуто різні аспекти розвитку біржової справи.

Наукові праці, написані впродовж досліджуваного періоду, можна поділити на дві великі підгрупи.

До першої підгрупи належать наукові праці, у яких порушено питання організації біржової справи у Російській імперії загалом, проаналізовано тодішню нормативно-правову базу організації бірж, розглянуто головні проблеми, з якими довелось стикатися біржовикам-комерсантам. Також у працях цієї групи досить часто були представлені думки провідних російських та українських економістів щодо підвищення ефективності діяльності біржових установ. Аналізуючи цей пласт джерельних матеріалів, відзначимо, що одну з провідних економічних шкіл у цей період складали вчені – вихідці з України, зокрема, з Києва та Харкова.

Другу підгрупу наукових праць становлять роботи, у яких безпосередньо розглянуто діяльність біржових установ, які в другій половині XIX – на початку XX ст. діяли на території України. Ураховуючи економічне значення, увага науковців була зосереджена на аналізі головних результатів роботи Київської та Одеської бірж.

Наукові праці, у яких висвітлено ті чи ті процеси розвитку біржової справи, відгомін яких відчувався і в українських землях, почали з'являтися ще наприкінці 50-х – 60-х рр. XIX ст. Особливо цей процес став помітним у 60-ті рр. XIX ст., коли запущені російським царським урядом соціально-економічні реформи почали давати свої перші результати. Динамічний розвиток капіталістичних відносин у цей період зумовив активізацію

біржової справи, зокрема і в Україні. Як відзначалося вище, саме в цей період був затверджений статут Одеської біржі, включений до провідних зібрань нормативно-правових документів Російської імперії. Він став зразковим для інших біржових установ.

Упродовж цього періоду почали з'являтися фундаментальні роботи науковців, у яких розглядалися ті чи ті аспекти біржової справи. Зокрема, у 1863 р. вийшла друком праця «Біржа, біржові посередники, біржові операції» [83] російського економіста О. Дмитрієва, що є спробою визначити й усвідомити значення біржової торгівлі та необхідність її більш широкого впровадження у соціальне-економічне життя у період «великих реформ». Крім іншого, автор аналізує чинне на той час біржове законодавство, що перебувало у процесі розроблення. Спираючись на закордонний досвід організації біржової справи, О. Дмитрієв підтримував наділення тих нечисельних біржових установ (зокрема і в Одесі), що існували на момент публікації книги, деякими самоврядними правами. Так, він намагався довести необхідність того, щоб діяльність бірж базувалася не на вказівках та циркулярах центральних або місцевих органів державної влади, а винятково відповідно до власного статуту, який розробляли комерсанти, а профільні міністерства лише затверджували. Як відомо, саме цю концепцію було покладено в основу нормативно-правової організації діяльності біржових установ у досліджуваний період.

Загальну характеристику біржової торгівлі в Російській імперії здійснено в праці іншого відомого російського економіста та публіциста В. Судейкіна (1857 – 1918) «Біржі та біржові операції» [153], що вийшла друком у 1892 р. Порівнюючи діяльність російських (зокрема й українських) біржових установ, автор відзначив її незадовільний характер.

Розвиток капіталістичних відносин на початку ХХ ст. засвідчив, що тодішні біржові інституції, а також нормативно-правова база, що регулювала їхню діяльність, далекі від потреб часу. Саме тому в цей період з'явилася низка наукових робіт учених-економістів, у яких розглянуто тогочасний стан

справ у сфері біржової торгівлі та висловлено обґрунтовані пропозиції щодо його покращення. Особливо актуальною ця проблематика стала в період Першої світової війни, коли у зв'язку із загальним погіршенням економічного становища провідні вчені шукали оптимальні моделі збільшення ефективності роботи господарчої системи. Зокрема, 1917 р. в Києві опубліковано другий том «Банкової енциклопедії» [59], у якому всі статті були присвячені дослідженню біржової справи в провідних країнах, Російській імперії та на українських землях. Співавторами видання стали провідні економісти та юристи, зокрема О. Анциферов, Г. Афанасьєв, Х. Барановський, М. Боголепов, І. Гольдштейн, М. Доброхотов, В. Железнов, Д. Левін, П. Мігулін, М. Силін, П. Струве, М. Туган-Барановський та ін. Головним редактором видання став провідний економіст, професор Київського комерційного інституту, багаторічний депутат Державної Думи Л. Яснопольський.

Він був представником дореволюційної економічної школи, що склалася в Києві на початку ХХ ст. Він народився 1 лютого 1873 р. у Києві, де провів більшу частину свого життя. Після закінчення Київської гімназії (1891 р.) вступив до юридичного факультету Київського університету, а згодом перевівся до Петербурзького університету, по закінченні якого в 1895 р. почав працювати там на кафедрі політичної економії та статистики. У 1902 р. Л. Яснопольський обійняв посаду приват-доцента Київського університету, а з лютого 1903 р. – Харківського університету. З початку викладацької та наукової кар'єри він був прибічником лібералізації економічного життя імперії, вважаючи будь-які державні перепони у діяльності, зокрема й біржових установ, значною перешкодою на шляху становлення ефективних ринкових відносин. У 1902 р. він виклав свої, на той час досить радикальні, ідеї у статті «Джерела землеволодіння, перш за все у Росії». Висловлені ним ідеї, зокрема критика економічної далекосхідної політики російського уряду, викликали незадоволення керівництва Харківського університету, з якого він був змушений звільнитися. Проте

скоро Л. Яснопольському вдалося поновитися в Комерційному інституті Києва. Окрім того, на початку ХХ ст. він був обраний на посаду «гласного» полтавського та переяславського земств, а у 1905 р. був обраний депутатом Першої Державної Думи від Полтавської губернії. За політичними уподобаннями був близький до кадетської партії.

Займаючись політикою, Л. Яснопольський не забував і про наукову та викладацьку кар'єру. У 1906 – 1910 рр. викладав у Петербурзькому політехнічному інституті, а з 1910 р. обійняв посаду професора Київського університету. Він є автором низки наукових робіт, у яких розглядав різні аспекти економічного розвитку. У 1914 р. став редактором двотомного фундаментального видання «Банкова енциклопедія», другий том якого присвячений біржовій діяльності.

Відзначимо, що праця мала бути опублікована 1914 р., проте Перша світова війна (1914 – 1918) внесла свої корективи у плани Л. Яснопольського. Редактор був змушений неодноразово переносити термін випуску видання внаслідок виникнення різних проблем, зокрема дефіциту паперу, який став відчуватися із початком військових дій.

У передмові Л. Яснопольський наголошує на тому, що біржа є важливим інститутом, який забезпечує розвиток ринкових відносин не тільки в мирний час, а й у період війни. Він критикував консервативну політику російського царського уряду, який, на його думку, перешкоджав розвитку біржової справи, зокрема відзначаючи: «традиції поліцейської держави та упередження кіл суспільства, які не доросли до західноєвропейського розуміння значення вільного біржового обігу, дуже гальмують розвиток російського руху біржового ринку і разом із тим затримують процес європеїзації економічного життя Росії в галузі торгівельних, промислових та кредитних відносин» [59, с. 11].

На думку Л. Яснопольського, російська влада розглядала біржу як явище, пов'язане із різного роду незаконними авантюрами та обманом. «Сьогодні панує думка, що біржа є інститутом виключно небезпечним та

злісним, який потрібно тримати у «їжачових рукавицях», з одного боку, оберігаючи державний кредит від зловмисних посягань на курси фондів, з іншого – ретельно оберігаючи обивательських карасів від біржових щук та акул» [59, с. 11].

Задля подолання перешкод на шляху розвитку біржової справи Л. Яснопольський рекомендував структурне реформування цих установ та зміну підходу до них з боку влади. Зокрема, він наполягав змінити ставлення до т. зв. «біржового закулісся» – системи неформального визначення особливостей проведення біржових операцій між провідними біржовими гравцями. «Сьогодні куліса – найбільш еластичний елемент Паризької біржі, без якого не в змозі обійтись навіть найбільші банки Франції – загнана у нас у підпілля кав'ярень та «американок». Між тим, біржа, яка не має куліси, завжди парадоксальна. Вона схожа на армію, яка не має тилу; їй немає звідки черпати нові сили та нікуди здати своїх поранених» [59, с. 12], – писав економіст.

Також Л. Яснопольський наполягав на зміні ставлення та легалізації «біржової спекуляції», вважаючи її важливим елементом активізації ринкових відносин. На його думку, «здорова спекуляція зростає в умовах капіталізму, що вільно зростає. Економіст вважав, що вона є «однією з невід'ємних рис процесу появи капіталістичного духу, підприємництва, формування якого неможливо без вільної, нормальної спекуляції» [59, с. 12].

Важливість біржових спекуляцій, на думку вченого, особливо проявляється у період війни, оскільки тільки з допомогою цього фінансового механізму можна заробити допоміжні кошти, які завіюватимуться як державні позики для ведення військових дій. Для переконливості наводить французький досвід, оскільки «французькі мільярдні позики під час війни були взяті з допомогою спекуляції, а не публікою, яка їх зберігає, і остаточне їх розміщення відбулося тільки через 7 – 8 років» [59, с. 13].

Також у передмові до видання Л. Яснопольський окреслив ще одну характерну рису розвитку біржової справи як в Україні, так і загалом на

території Російської імперії. На його думку, наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася масштабна концентрація банківського капіталу, розповсюдження банківської діяльності й на фондові, і на товарні операції.

Помітним стало «об'єднання банків із промисловістю». Все це призвело до того, що банківські фінансові установи почали витіснити біржі з фінансового сектору, зміщаючи їхні головні функції. Усе це дозволяло говорити про кризу біржових інституцій, які були змушені підпорядковуватися «концентрованому банківському капіталові» [59, с. 14].

Л. Яснопольський стверджував, що така концентрація, головною формою якої були синдикати, спотворювала чинну фінансову систему російської імперії та гальмувала розвиток капіталістичних відносин. «Саме спотворені умови, у яких розвивається російська торгівельно-промислова, біржова та банківська діяльність, гальмує накопичення капіталу, конкуренцію, тиснуть на підприємницький дух. Тим самим замість широкої індустріалізації країни створено лише кілька вузьких, владних, привілейованих груп промислової та фінансової олігархії» [55, с. 15], – відзначав він.

Аналіз діяльності фондових бірж Російської імперії (зокрема Одеської, Київської та Харківської фінансових установ, які здійснювали цю діяльність) наведено в розділі «Банківської енциклопедії», підготовленому В. Кардашевим, який відзначав, що фондова біржа здійснювала такі види діяльності: купівля та продаж іноземних грошей, іноземних чеків та переводних векселів, облігацій державних позик, позик міст, міських кредитних товариств, промислових компаній, закладних листів, земельних банків, акцій різних підприємств – пароплавних, транспортних, страхових, залізничних, комерційних банків тощо [59, с. 185].

Провідне місце в системі фондових бірж належало Санкт-Петербурзькій біржі, у той час, як регіональні, зокрема, українські, працювали відповідно до місцевої економічної специфіки. В. Кардашев

зазначав, що Київська фондова біржа працює переважно із паями (акціями) місцевих цукрових заводів [59, с. 185].

Головна увага автора зосереджена на аналізі діяльності головної біржової установи імперії – Петроградської.

Регіональні фондові біржі, зокрема Одеська, Київська та Харківська, менше цікавили В. Кардашева, оскільки він відзначив незначний обсяг фінансових обігів та їхню залежність від діяльності столичної біржової установи. «Одна тільки одеська біржа веде самостійне існування, інші ж перебувають у сфері впливу Петроградської і у певних випадках Варшавської біржі, від яких залежить ринок капіталів у Західному краї» [59, с. 218], – відзначав науковець.

В. Кардашев зробив стислий огляд діяльності українських фондових бірж, зокрема Одеської. За його словами, ця фінансова установа концентрується на операціях, пов'язаних із торгівлею та виробництвом збіжжя. Автор відзначав, що «на Одеській біржі торгівля фондами ніколи не відрізнялася розмірами Петроградської біржі, проте йшла самостійно, особливо в ранні періоди її діяльності. Валютні угоди як наслідок експорту хліба мали вплив на курси Петроградської біржі» [59, с. 219].

В. Кардашев залишив важливі свідчення про організацію роботи Одеської фондової біржі, яка у період написання статті регулювалася зібранням спеціальних інструкцій, об'єднаних під назвою «Одеські біржові правила для угод з покупки та продажу цінних паперів, золотої валюти, витрат та подібних цінностей».

Згідно з цими правилами, право здійснювати угоди без посередництва маклерів мають тільки власники або представники діючих у Російській імперії торгових, промислових та банківських підприємств. Це своєю чергою, на думку В. Кардашева, зумовлювало слабкі темпи зростання діяльності місцевих біржових установ, зокрема й Одеської. Задля подолання цього автор вважає за необхідне ліквідацію будь-яких обмежень у біржовій торгівлі.

Окремо доцільно згадати статтю «Значення біржі у сучасному господарчому строї», розміщену у «Банковій енциклопедії». Її автором був видатний економіст, активний учасник українського суспільного життя М. Туган-Барановський (1865 – 1919), який проаналізував роль біржових установ у процесі розвитку ринкових відносин. Біржі М. Туган-Барановський називав «сучасними господарчими установами, наявність яких є найхарактернішою ознакою капіталістичної системи господарства» [59, с. 24].

На думку автора, і до становлення капіталізму існували установи, які виконували окремі біржові функції. М. Туган-Барановський відзначав, що такими організаціями були ярмарки – дуже поширені в Україні в середині ХІХ ст., стверджуючи, що «ярмарок був досить грубим способом з'ясування співвідношення суспільного попиту та пропозиції, але у свій час він мав у цьому відношенні більше значення, ніж біржа у наш час» [55, с. 30].

Проте в міру розвитку ринкових відносин та ускладнення капіталістичних механізмів регулювання ярмарки більше не могли виконувати роль біржових регуляторів. «На ярмарку суспільний попит та пропозиція враховувалися грубим способом, – писав М. Туган-Барановський, – суспільна пропозиція вираховувалася згідно з кількістю підвезеного товару, а суспільний попит – згідно із закупівлями ярмаркових торговців. Проте на ярмарок підвозилася тільки обмежена кількість усіх товарів, а закупівлі торговців далеко не відображали реальний попит країни на відповідний товар» [59, с. 29], відзначаючи, що на біржі механізми встановлення розмірів суспільного попиту та пропозиції більш витончені та досконалі.

В умовах розвитку капіталістичних відносин, на думку автора, біржа виконує ряд важливих соціально-економічних функцій. По-перше, ця установа полегшує процес укладання торговельних угод між різними учасниками ринкових відносин. «Концентруючись в одному пункті, біржа полегшує здійснення цих угод, балансування попиту пропозицією» [59, с. 34], – писав М. Туган-Барановський.

По-друге, біржа сприяє встановленню збалансованих та об'єктивних пропорцій між попитом та пропозицією. «Біржа дає змогу в ширших розмірах, ніж на ярмарку, встановлювати розміри всього попиту та пропозиції і таким чином вона сприяє тому, що товарні ціни точніше враховують це співвідношення, завдяки чому стає можливим більш пропорційний розподіл суспільної праці» [59, с. 34].

Водночас М. Туган-Барановський констатує, що товарна біржа «має досить обмежене значення», оскільки через неї «проходить лише певна група продуктів капіталістичного господарства» [59, с. 35]. Найбільше значення, на думку автора, біржові установи мають у процесі організації торгівлі збіжжям, поширеної в українських землях у досліджуваний період. Це аргументує тим, що «у хлібній торгівлі біржа відіграє справді дуже велику роль. Пояснюється це тим, що хліб легко приймає характер товару і тому легко стає предметом біржових угод» [55, с. 35]. Окрім того, «хліб є товаром світового значення та залежить від умов світового хлібного ринку» [59, с. 35].

Характерною ознакою біржовою торгівлею хлібом є те, що ціни на нього відзначаються сильними коливаннями, завдяки чому ця діяльність пов'язана із великими ризиком та «має спекулятивний характер» [59, с. 35].

М. Туган-Барановський називає позитивні та негативні сторони біржової торгівлі хлібом, що склалися як в українських землях, так і у Російській імперії загалом. З одного боку він відзначав, що «біржі виробили досить досконалі механізми для полегшення термінових угод із хлібом» [59, с. 35]. З іншого – науковець констатував, що, «незважаючи на величезний розвиток хлібної торгівлі, донині не існує правильно організованих термінових угод із хлібом чисто біржового типу» [59, с. 35].

Він відзначив, що спеціальні хлібні біржі почали виникати в Російській імперії тільки в останні два десятиріччя, але на початку ХХ ст. вони не мали великого значення для загальноімперської хлібної торгівлі.

Подібні недосконалості, на думку М. Туган-Барановського, наявні і в інших галузях біржової торгівлі, зокрема у сфері угод, пов'язаних із

покупкою та продажем заліза – одного із найголовніших товарів, виробництво якого було поширено на півдні та сході Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Автор відзначив, що «існують спеціальні біржі для заліза, проте вони мають місцеве значення і світова ціна заліза формується не на цих біржах» [59, с. 36]. При цьому окремі товари металургійної промисловості загалом не є предметом біржової торгівлі та виготовляються лише на замовлення. Йдеться насамперед про «рейки, залізничне приладдя, судна та вагони» [59, с. 36].

Саме тому М. Туган-Барановський вважав, що товарні біржі відіграють досить невелику роль у капіталістичному господарстві, чого не можна сказати про фондові біржові установи, які, на його думку, є «резервуаром, у якому концентрується пропозиція капіталів, які шукають постійного розміщення» [59, с. 39].

Саме наявність фінансових бірж є свідченням монополізації та концентрації капіталів – однієї із характерних ознак розвитку капіталістичних відносин в Наддніпрянщині на межі ХІХ та ХХ ст. На думку М. Туган-Барановського, «завдяки фондовій біржі стало можливим злиття великої кількості незначних капіталів у гігантські скупчення, які вимагаються умовами капіталістичного господарства» [59, с. 39]. При цьому, чим швидше йде накопичення капіталу, тим важливішою стає фондова біржа у загальному устрої капіталістичного суспільства» [59, с. 39].

Отже, «Банківська енциклопедія» є виданням, що має значну наукову цінність, насамперед, через значну інформативність щодо розвитку біржової справи на рубежі ХІХ – ХХ ст. Водночас цьому виданню притаманні певні недоліки, зумовлені характером викладення матеріалу.

На цьому акцентує в докторській дисертації російський учений П. Лизунов. «Незважаючи на велику інформативність, унаслідок того, що викладений матеріал носить енциклопедичний характер, більшість статей мають оглядовий характер. Значна ж частина статей у «Банковій енциклопедії» присвячена західним біржам» [106, с. 85].

Відзначимо, що «Банкова енциклопедія» була далеко не єдиним фундаментальним виданням, оприлюдненим у період Першої світової війни, у якому розглядалася біржова діяльність. В означений період було надруковано низку праць, у яких проаналізовано розвиток капіталістичних відносин напередодні війни. Так, у 1916 р. опубліковано книгу професора Харківського університету та Комерційного інституту М. Соболева «Комерційна географія Росії» [150], у якій стисло викладено інформацію про діяльність провідних біржових установ Російської імперії, у тому числі на території України. Відзначимо, що ця праця була схвалена Міністерством фінансів та Вченим комітетом Міністерства народної освіти як навчальний посібник для комерційних відділень реальних училищ, у яких викладався курс «Комерційна географія Росії».

За словами автора, розглядаючи господарче життя тогочасної Російської імперії, він користувався переважно статистичною інформацією довоєнних часів, оскільки «велика європейська війна, яка виникла у 1914 р., має внести істотні зміни в економічне життя всіх народів, проте в цю хвилину ці зміни майже не можуть бути враховані, передусім через нестачу статистичних даних» [150, с. 4].

Відповідно в підручнику відзначено, що «укладачеві довелося задовільнитися головним чином тими матеріалами, що належать до періоду довоєнного, і тільки в невеликій кількості випадків можна використовувати нові дані» [150, с. 4].

Наведений у роботі аналіз діяльності біржових установ Російської імперії засвідчує, що, на думку М. Соболева, її можна було визнати незадовільною. З 26-ти великих бірж, які діяли в той період, лише кілька мали реальний вплив на розвиток економічної ситуації; інші ж займалися лише формальними справами. «У деяких містах затвердженим статут біржі залишився лише на папері, в інших існують тільки біржові комітети, і, за офіційними даними, можна вважати діючими лише 10 бірж» [150, с. 211], – відзначав М. Соболев.

З-поміж біржових установ, чия діяльність впливала на розвиток імперських економічних процесів, автор видання називав Київську, що мала найбільшу цінність у торгівлі цінними паперами. Інші ж біржі займаються лише «торгівельними операціями із товарами місцевого значення». Серед останніх він виділяв спеціалізовані біржі (хлібна, м'ясна, кам'яновугільна та залізоторгівельна), зокрема Харківську.

Загалом М. Соболев констатував, що українські біржі за обсягами торгівлі не могли порівнятися ані з зарубіжними біржами, ані з центральними в Росії (Петроградська й Московська).

Іншою фундаментальною працею довідкового характеру, яка вийшла друком у роки Першої світової війни (1915 р.), стала книга «Російські біржові цінності» [145] за редакцією провідного вченого-економіста, професора М. Боголепова. Праця має форму практичного довідника з розвитку біржової справи в Російській імперії. Її упорядник ставив собі за мету: «по-перше, повідомити читачеві необхідні відомості з питань біржового обігу, по-друге, дати докладний опис російських біржових цінностей» [145, с. 151].

Як відзначено вище, праця є докладним довідником з цінних паперів, які котувалися на біржах Російської імперії та угодами з ними. У ній наведено результати загального економічного огляду, правила укладання угод, аналіз роботи провідних біржових установ, зокрема й на території України тощо. Автор проаналізував чинне на той час російське законодавство, яке регулювало роботу з цінними паперами.

Також у виданні представлено статистичні матеріали, зокрема: огляд та повний список усіх цінних паперів, що котувалися на біржі, показано верхні і нижні ціни на первинні документи у 1914 р. Окрім цього, наведено значний обсяг статистичного матеріалу про всі російські державні фонди, міські позики, приватні облігації та акції різноманітних підприємств. За твердженням М. Боголепова, він «прагнув надати цифровий матеріал і деяку характеристику всіх цінностей, що котируються на біржах» [Цит. за: 145, с. 132].

Природно, значний інтерес становили б цифри біржового обігу, проте, на жаль, біржові угоди в Росії не реєструвалися, а інших способів, з допомогою яких можна було б визначити біржовий оборот, немає. Передбачалося перетворити збірник в регулярний щорічник, що публікував би статті, у яких планувалося дати вичерпну інформацію з цього питання.

Робота складається з двох частин: у першій розглянуто загальні тенденції розвитку біржової торгівлі напередодні та на початковому етапі війни; у другій наведено статистичні матеріали.

Крім того, у книзі висвітлено процес організації фондової торгівлі в біржових установах України. Автори видання доходять висновку про недостатній рівень цієї галузі біржової діяльності у «південно-західному» краї, виділяючи серед бірж лише Харківську та Одеську. Що стосується інших біржових установ, зокрема Київської біржі, то у примітках зазначено, що вони «перебувають у початковому стані» [145, с. 88].

У виданні зазначено, що Харківська біржа організована «відповідно до тих галузей промисловості, які найбільш розвинені на півдні Росії. Провідну роль відіграють акції металургійних та кам'яновугільних підприємств, а також паї цукрових підприємств» [145, с. 88].

У розглянутий період на Харківській біржі котувалися акції п'яти кам'яновугільних підприємств на суму 15,98 млн. крб., шести металургійних на суму 77,24 млн. крб. та паї п'яти цукрових підприємств на суму 6,26 млн. крб.

Окрім цього, на біржі котувалися акції трьох столичних комерційних банків: Петроградського міжнародного комерційного банку, Волзько-Камського комерційного банку та Азовсько-Донського комерційного банку. Співробітництво із банками пояснюють «зацікавленістю останніх у торгівельно-промисловому житті Півдня Росії» [145, с. 88].

Стосовно діяльності Харківської біржі у виданні зазначено, що акції більшості підприємств котуються одночасно на Петроградській, Брюссельській та Паризькій біржах, винятком є цукрові господарства.

Загалом на торги на біржі допущено 26 підприємств та суму 230,29 млн. крб. Також у торговому обігу біржі наявні 33 облігації на суму 4,356,68 млн. крб. [145, с. 88].

Сума біржових цінностей, які котувалися на Одеській біржі, складала 6,777,13 млн. крб., що було визнано досить значним обсягом. Згідно із інформацією видання, у фондовому секторі Одеської біржі торгували облігаціями Державного займу, закладними листами Дворянського земельного банку, Селянського поземельного банку, акціями земських банків, облігаціями Одеського та Кишинівського кредитних товариств, акціями різних підприємств [145, с. 94].

Котування більшості цінних паперів на Одеській біржі здійснювалося одночасно із котуванням у столичних біржових установах.

Банківську справу України в досліджуваній період плідно вивчали радянські науковці. Зокрема, цей аспект висвітлено в праці «Хлібні ціни у Росії за два сторіччя (XVIII – XIX ст.)» [116] Б. Мироновим. Розглядаючи тенденції розвитку хлібного ринку в дореволюційні часи, автор звернув увагу на роль провідних біржових установ України у зовнішній та внутрішній торгівлі збіжжям, відзначив їх значну роль у процесі ціноутворення на цей товар.

Діяльність українських біржових установ у другій половині XIX – на початку XX ст. вивчали такі вчені-історики, як В. Бовикін [70], С. Боровий [65], І. Гіндін [81], А. Корелін [100], В. Лаверичев [104], Ю. Райський [141], Л. Шепелєв [175] та ін.

Разом із тим, дослідження радянських науковців мали дещо суб'єктивний характер та проводилися в межах панівної на той час марксистської ідеологічної концепції, згідно з якою діяльність будь-яких інституцій, притаманних капіталістичному устрою, подавалася у негативному ракурсі. Зокрема, біржові установи радянські вчені зображали як заклади, що займалися переважно спекулятивними операціями й забезпечували реалізацію фінансових інтересів великого капіталу.

Значний внесок у дослідження проблем, пов'язаних із біржовою торгівлею України у другій половині XIX – на початку XX ст., зробили сучасні українські та зарубіжні науковці.

Насамперед варто згадати монографію провідного українського історика С. Мошенського «Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи» [122].

У праці докладно розглянуто процес створення та діяльності провідних біржових установ України в досліджуваний період. Автор звернув увагу, передусім на Одеську, Київську та Харківську біржі, які займали провідні позиції в господарчій системі Російської імперії та були пов'язані з міжнародною торгівлею зерном, цукром, промисловою продукцією.

Хоча дослідження С. Мошенського має суто історичний характер, однак у ньому докладно проаналізовано окремі оприлюднені та архівні джерела, з якими йому довелося працювати: звіти біржових комітетів за різні роки, постанови російського уряду, які регулювали діяльність бірж України, матеріали тогочасної спеціалізованої преси, наукові роботи провідних дореволюційних учених-економістів.

Отже, аналіз історіографічної бази засвідчив відсутність в українській історичній науці комплексних досліджень джерельних матеріалів, у яких відображено діяльність бірж України в складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Окремі спроби українських науковців проаналізувати ті чи ті опубліковані або архівні матеріали з цієї проблематики здійснено в межах вивчення інших наукових питань. У значній кількості праць, опрацьованих у процесі реалізації мети й завдань дисертації, відсутній докладний джерелознавчий аналіз біржових документів, оскільки їх було використано здебільшого для висвітлення тих чи тих історичних проблем, самі собою вони не ставали предметом докладного та структурного вивчення.

Виходячи з цього, можна вважати, що дослідження обраної проблематики дасть змогу ліквідувати серйозні прогалини й у вивченні

комплексу джерел з історії діяльності українських бірж у досліджуваний період, і у висвітленні соціально-економічних процесів, що відбувалися в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

1.2. Археографія досліджуваної проблеми

Усебічне осмислення історії становлення та розвитку біржової справи неможливе без ретельного вивчення джерельної бази дослідження. З урахуванням теми дисертації було обрано різні за своїм характером основні джерела, які підлягають аналізу, зокрема: нормативно-правові документи, періодичні видання, публіцистичні, літературні тогочасні твори та ін.

Комплексне дослідження джерельної бази із застосуванням сукупності наукових принципів і методів допомагає отримати об'єктивну інформацію про діяльність провідних біржових установ України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Під час написання дисертаційної роботи автор використовував історичні джерела, які за типологічно-видовою кваліфікацією можна розділити на опубліковані та неопубліковані. Своєю чергою за походженням і цільовим призначенням опубліковані джерела варто розподілити на такі групи:

- 1) нормативно-правові документи з організації біржової справи у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- 2) біржові статути;
- 3) звіти біржових комітетів;
- 4) доповідні записки, рапорти біржових комітетів до державних установ;
- 5) періодичні видання;
- 6) джерела особового походження.

Важливим компонентом діловодних документів, що лягли в основу дисертаційної праці, є архівні матеріали.

На першому етапі нашого епістемологічного дослідження було здійснено пошук та виявлення важливих документальних матеріалів, які дозволяють з різних боків, комплексно розглянути процес становлення та розвиток біржової справи України в досліджуваній період. Головним завданням стало виявлення архівосховищ, бібліотек, наукових і музейних закладів, де зберігаються ті чи ті джерела з проблеми дослідження. Потрібно також було визначити роль документів архіву в наукових джерелознавчих дослідженнях.

Насамперед необхідно розглянути основні місця знаходження та стан збереження документів та матеріалів, пов'язаних із діяльністю провідних біржових установ України у другій половині XIX – початку XX ст.

Логіка проведення нашого дослідження зумовила таку географію пошуку документальних матеріалів. Насамперед було звернуто увагу на провідні архівосховища та фонди бібліотечних установ Києва та Одеси – міст, які в досліджуваній період були головними центрами біржової торгівлі України.

Висока динаміка діяльності місцевих бірж зумовила появу значного пласта різних за своїм характером документальних матеріалів, необхідних для дослідження обраної проблематики. Значущість біржових установ Києва та Одеси в суспільно-політичному та економічному житті України другої половини XIX – початку XX ст. зумовила різноманітність джерельних матеріалів, у яких висвітлено їхню діяльність.

Значна кількість архівних документальних матеріалів, пов'язаних із діяльністю Київської біржі, зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ). Зокрема були опрацьовані документи Фонду «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства» [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10], що є провідним документальним зібранням архівної установи. У ньому зібрані матеріали, пов'язані із соціально-економічною історією України в другій половині XIX – на початку

XX ст. Науковий інтерес становлять такі групи архівних документів, пов'язаних із біржовою діяльністю України у період, що досліджується:

- 1) організаційно-правова документація;
- 2) розпорядча документація (положення, устави, інструкції);
- 3) планова документація (плани роботи, програми, схеми);
- 4) звітна документація (звіти, довідки).

Матеріали проаналізованих архівних фондів розподілені, як правило, за структурно-хронологічним принципом. У більшості випадків це справжні документи і завірені копії, представлені в друкованому і рукописному варіантах.

Частина документів, які зберігаються там і були проаналізовані нами, хронологічно належать до 60-х рр. XIX ст., коли київські комерційні кола виступили ініціаторами створення біржового закладу в Києві. Серед документальних матеріалів ми опрацювали офіційні листи представників комерційних кіл Києва та міської адміністрації, Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства та провідних російських міністерств, які відповідали за економічну політику держави.

Справа містить і клопотання про відкриття біржі, зауваження щодо порядку її заснування з боку представників різних державницьких структур та відомств, проект статуту Київської біржі, копії угод про оренду біржової будівлі у Києві та ін.

Цей пласт рукописних джерельних матеріалів об'єднаний в єдину «Справу про створення у місті Києві купецької біржі» [1]. Зібрані документи було створено у 1864 – 1869 рр. Серед них у процесі дослідження найбільш корисними виявилися «Рапорт міського голови м. Київ на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора з проханням на дозвіл відкриття установи».

Наступний етап відкриття біржової установи, як свідчать результати аналізу архівних документів, передбачав оренду або купівлю приміщення, де здійснюватимуться біржові операції. Саме тому в справі представлений

рукописний «Рапорт про продаж Київській міській громаді будинку купця Войтенка, який своєю чергою передавався Київській біржі».

Представлений у справі рукописний «Громадський договір про виділення кредиту на організацію роботи біржової установи» показує, що важливою умовою відкриття біржової установи була наявність уставного фонду.

У документах висвітлено організаційні питання, пов'язані із відкриттям біржі. Зокрема, у справі представлено «Проект біржового уставу» та «Рапорт про проведення виборів голови та членів біржового комітету».

Зазначені документи стали необхідною умовою для подальшого перебігу справи, ініціатором якої виступала вже Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, що зверталася з відповідними проханнями до Міністерств фінансів та внутрішніх справ Російської імперії. Ці документи також представлені у Справі в рукописному вигляді.

У зібранні зберігаються рекомендації зі створення Київської біржі з боку Департаменту торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів і Господарчого департаменту Міністерства внутрішніх справ. Останнім документом є надрукований «Указ імператора Олександра II» про створення біржової установи.

Справа також містить опублікований текст уставу Київської біржі.

Схожі за характером архівні документи наявні також у розміщеній у вищезазначеному фонді «Справі про відкриття у м. Києві комісіонерської біржової контори селянами Московської губернії Матвієм Зюдіним та Сергієм Козловим» [2], датовані 1881 р.

Фонд «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства» містить також інші важливі джерельні матеріали, пов'язані із діяльністю біржових установ в Україні. Зокрема, було опрацьовано «Справу про заснування товарної біржі у місті Рівне» [8].

Зібрані в ній неопубліковані, рукописні документи хронологічно відносяться до 1909 – 1910 рр. Вони дають змогу відтворити процес заснування біржової установи. Це, зокрема, звернення представників комерційного світу до міського голови з приводу організації біржової установи, його прохання на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, відомості про оренду біржового приміщення та обрання членів біржового комітету, проект статуту, надрукований текст імператорського указу про відкриття біржі і т. ін.

Також вищезгаданий Фонд містить кілька справ, у яких зібрано оприлюднені звіти про діяльність Київського біржового комітету за різні роки. Представлені в архіві екземпляри звітів після опублікування регулярно надсилалися керівництвом біржі у Канцелярію Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства.

Документи цього фонду мають науково-історичне та практичне значення. Вивчення пласта джерельних матеріалів сприяє формуванню уявлень про панівні інтереси, пов'язані зі специфікою торгівельної та біржової діяльності, в комерційному та біржовому середовищі провідних економічних центрів України в досліджуваний період.

Значна частина джерельних матеріалів нині зберігається у Фонді О. Строганова, Відділу рідкісних видань Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. Мечникова. Незважаючи на те, що більшість опрацьованих документів, що зберігаються в зібранні, публікувалися у різні роки, проте вони практично не досліджувалися вітчизняними науковцями. Тому вважаємо важливим ввести їх у науковий обіг.

Джерельні матеріали, які зберігаються у Фонді О. Строганова, можна умовно розділити на кілька груп:

- 1) діловодна та звітна документація Одеського біржового комітету;
- 2) рапорти та доповідні записки одеських біржовиків у різні державні установи;

3) місцева періодична преса, у якій регулярно публікувалися матеріали, пов'язані із біржовою торгівлею.

Хронологічно документи цих груп належать до 50-х рр. XIX – початку XX ст.

Серед матеріалів першої групи найбільш корисними виявилися бюлетені «Одеського комітету мануфактури та торгівлі» [23, 24, 25], у яких регулярно публікувалися щорічні звіти біржового комітету міста Одеси. Хронологічно вони відносяться до 90-х рр. XIX – початку XX ст. Документи мають вигляд надрукованих брошур, в окремих тематичних розділах яких подавалася та чи та інформація, пов'язана із біржовою торгівлею в Одесі. Стан збереження документів добрий, надрукований російською мовою текст зрозумілий.

До другої групи джерел, які зберігаються у Фонді О. Строганова, належать рапорти та доповідні записки в державні установи, у яких представники біржового світу Одеси висловлювали свої пропозиції щодо підвищення ефективності роботи біржових установ.

Заслуговує на увагу збірник рекомендацій російському уряду під назвою «Вільна гавань у Одесі, її значення та устрій» [21], підготовлений з ініціативи Одеського біржового комітету в 1913 р. У документі, що є друкованою брошурою, показано бачення перспектив розвитку біржової торгівлі в Одесі в разі надання місту статусу «вільної гавані».

Важливою є колекція місцевих офіційних і приватних періодичних видань, які також зберігаються у фондах Одеського книгосховища. Зокрема, цікавою є добірка провідних газет, що виходили друком в Одесі впродовж досліджуваного періоду. Це офіційне видання «Одеський вісник» [36] (з окремою рубрикою – «Одеський біржовий бюлетень») та приватний «Одеський листок» [37]. Стан збереження матеріалів задовільний. У колекції представлені примірники вищезгаданих періодичних видань, які виходили друком тричі на тиждень. Хронологічно вони належать до 80 – 90-х рр. XIX ст.

Видання містять матеріали, у яких відображено офіційну позицію на ті чи ті події й тенденції біржового життя провідних економічних центрів України.

Представлені у Фонді О. Строганова джерельні матеріали мають важливе значення для аналізу торгівельної діяльності Одеської біржі. Аналіз цього масиву документальних матеріалів дозволяє зрозуміти головні комерційні інтереси одеських біржовиків, їхнє бачення розвитку зовнішньої та внутрішньої торгівлі Російської імперії в досліджуваний період, розглянути головні проблеми, з якими вони стикалися в процесі професійної діяльності. Також вони дають змогу оцінити ступінь впливу біржового світу України на загальний соціально-економічний розвиток країни.

Отже, матеріали преси, представлені у Фонді О. Строганова, Відділі рідкісних видань Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. Мечникова, за умови комплексного використання дозволяють висвітлити низку важливих аспектів розвитку біржової справи на Півдні України, зокрема визначити негативні боки біржової торгівлі, фактори, які гальмували розвиток біржової справи, показати зловживання, які виникали під час діяльності провідних біржових установ.

Окремі джерельні матеріали, у яких розкрито діяльність біржових установ України в другій половині XIX – на початку XX ст., представлені у фондах Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург). Цю документальну колекцію ми проаналізували, умовно виокремивши в ній кілька груп:

- 1) нормативно-правові акти, які регулювали діяльність біржових установ Росії та України в досліджуваний період;
- 2) діловодна документація;
- 3) джерела особового походження;
- 4) тогочасні спеціалізовані періодичні видання.

У фондах зберігається повне зібрання законів Російської імперії, у якому є законодавчі та статутні документи вищих органів влади та провідних

біржових установ, зокрема законодавчі акти, що регулювали діяльність біржових установ України в досліджуваний період, а також статутні документи провідних українських бірж. Під час опрацювання нормативно-правових документів, пов'язаних із діяльністю провідних бірж України, ми використали текст «Статуту торгового» та біржових статутів, які були опубліковані в другій частині одинадцятого тому «Зведення законів Російської імперії» видавництва 1857 р. під назвою «Кредитний, торговий, промисловий, фабричний, заводський та статут ремісничий» [14].

Статути Одеської та Київської бірж, опубліковані у виданні, є частиною загального «Статуту торгового».

Серед документів другої групи, які зберігаються у фондах Російської національної бібліотеки, доцільно виділити «Журнал засідань Найвище затвердженої Комісії з перегляду діючих законоположень про біржі та акціонерні компанії» [11], були опубліковані за наказом Міністерства фінансів у 1898 р. Це джерело містить протоколи засідань спеціалізованої комісії, яка мала підготувати зміни до чинного на той час законодавства щодо діяльності біржових установ та акціонерних компаній. У другій частині видання, присвяченій реформам біржового законодавства, розміщено стенограми 12-ти засідань. Крім усього іншого, протоколи засідань містять опубліковані промови представників Київського, Одеського та Харківського біржових комітетів.

Важливою є представлена у Російській національній бібліотеці колекція джерельних матеріалів особового походження, а також наукових творів економістів – сучасників подій, у яких розглянуто ті чи ті аспекти біржового життя України в досліджуваний період.

Пласт документів особистого походження складається із дорожніх нотатків, публіцистичних творів, літературних оповідань, мемуарів, у яких відображено ті чи ті аспекти діяльності біржових установ на території України.

Також у фондах Російської національної бібліотеки представлена велика колекція тогочасних спеціалізованих періодичних видань, у яких опубліковано статті, присвячені біржовій торгівлі. Серед них можна виділити такі: «Біржа» [29], «Біржові відомості» [30], «Комерсант» [35], «Фінансовий огляд» [38], «Банківська справа» [28], «Вісник фінансів, промисловості і торгівлі» [31] та ін.

Аналіз джерельних матеріалів, у яких розкрито діяльність біржових установ України у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволив виявити певні проблеми, що потребують детального наукового дослідження задля з'ясування ступеня їх інформативності, зокрема:

По-перше, можна констатувати наявність значної кількості неопублікованих та неопрацьованих документів, що потребують оброблення та підготовки до введення в науковий обіг. Насамперед ці джерельні матеріали потребують систематизації й оприлюднення.

По-друге, до негативних чинників можна віднести велику розпорошеність архівів та наукових бібліотечних закладів, у яких зберігаються документальні матеріали, що розкривають певні аспекти досліджуваної проблеми.

По-третє, більша частина представлених документів написані російською мовою, отже, вони потребують перекладу.

Разом із тим відзначимо, що задіяний комплекс історичних джерел, у яких розкривається процес становлення та розвитку біржової справи у другій половині XIX – на початку XX ст., представлений різними за походженням та характером документальними матеріалами. Кожен з опрацьованих документів дозволяє докладно висвітлити той чи той аспект питання, що досліджується.

Нормативно-правові документи сприяють формуванню уявлень про організаційну структуру українських біржових установ; звітна документація – про сфери торгівельного інтересу біржового світу; наукові праці сучасників подій – про загальні тенденції розвитку біржової справи; нарративні матеріали

та матеріали преси – про негативні тенденції їх діяльності. Формуванню цілісної картини досліджуваної проблеми сприяє комплексне використання різних за характером джерельних матеріалів.

1.3. Методологічні засади дослідження

Теоретичною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, всебічності, системності.

Одним із найважливіших принципів наукового пізнання, задіяних у дослідженні, є принцип історизму, який уможливив розгляд досліджуваних явищ шляхом відтворення їхньої історії у процесі розвитку. Означений принцип дозволяє зрозуміти сутність явищ у нерозривному зв'язку з конкретно-історичними умовами. Цей підхід також дає змогу простежити якісні зміни, що виявлялися у джерельній документації певного історичного періоду. Аналізуючи різні за своїм характером історичні джерела з історії біржової справи у другій половині XIX – початку XX ст., використовуючи принцип історизму, нам удалося простежити процес відображення нових соціально-економічних реалій того часу, що динамічно змінювалися, у тих чи інших документальних матеріалах.

У зв'язку з цими змінами виникали нові явища й тенденції розвитку біржової справи України, аналіз і наукове, нормативно-правове осмислення яких знаходило відображення в різних за своїм характером джерелах. Зокрема, подальше ускладнення системи відносин між біржовими установами та головними суб'єктами капіталістичних відносин у досліджуваний період викликало корекцію базових основ біржового законодавства, що відображено в нормативно-правових документах того часу.

На внутрішні політичні події та міжнародні явища, що відбувалися у досліджуваний період, були змушені реагувати провідні тогочасні науковці, публіцисти, письменники, які висвітлювали діяльність провідних

українських бірж. Їхня рефлексія відзначена в джерелах особового походження. Взаємозв'язок між історичною ситуацією та характером джерельних матеріалів, їх змістом допомагає простежити саме принцип історизму.

Принцип наукової об'єктивності дозволяє розглядати кожне явище в усій його багатогранності й суперечності одночасно, що уможливлює інтерпретування історичних фактів у їх сукупності. У контексті нашого дослідження цей принцип передбачає як вивчення, так і виклад матеріалу, розкриття закономірностей формування документальних комплексів соціально-економічного розвитку.

Означений принцип дозволив схарактеризувати джерела з історії біржової справи у другій половині XIX – початку XX ст., урахувавши такі чинники, як історичні обставини їх створення, особистий життєвий досвід авторів, ступінь їхньої залежності від держави, приватних комерсантів тощо.

Принцип усебічності дав змогу розглянути різні за характером джерела сукупно з іншими, що своєю чергою сприяло проведенню комплексного дослідження масиву документальних матеріалів, пов'язаних із діяльністю провідних біржових установ України.

Методологічний інструментарій дослідження складається з загальнонаукових, загальноісторичних, спеціальних джерелознавчих методів.

До першої групи загальнонаукових методів належать аналіз, синтез, індукція, дедукція. Вони дозволили окреслити загальне поле дослідження.

Метод аналізу дав змогу провести докладне вивчення та дати наукову оцінку джерельним матеріалам, проаналізувати подану в них історичну інформацію стосовно розвитку біржової справи України в середині XIX – на початку XX ст. Метод синтезу дав змогу узагальнити особливості та специфічні риси різних за характером джерел. Використання методу індукції та дедукції дозволило сформулювати теоретичні знання специфіки та особливостей різних за своїм характером джерел з історії біржової справи України в досліджуваній період, визначити основні їх риси.

Другу групу склали загальноісторичні методи. Так, використання історико-порівняльного методу дозволило порівняти інформаційні можливості різних за своїм характером документальних джерел. Зіставлення різновидів джерельної документації різних рівнів уможливило виявлення загального й особливого у формулярах цих матеріалів.

Історико-типологічний метод дав змогу здійснити типологізацію та класифікацію опрацьованих джерельних матеріалів, окреслити їх спільні та відмінні риси.

Цей метод пізнання дозволив упорядкувати сукупність об'єктів дослідження (писемних джерел з історії біржової справи України у другій половині XIX – на початку XX ст.) на якісно певні групи на основі властивих їм спільних суттєвих ознак. У дослідженні цей метод обмежується угрупованням джерел за певними ознаками і, будучи в цьому випадку різновидом класифікації, застосовується як метод їх сутнісного аналізу.

Також у роботі були використані спеціалізовані джерелознавчі та архівознавчі методи, зокрема метод джерелознавчого аналізу та синтезу, що дав змогу визначити повноту, достовірність, репрезентативність різних документальних матеріалів, які склали основу джерельної бази дослідження. Також з допомогою цього методу було розглянуто інформаційний потенціал джерел.

Активно використано такий спеціалізований джерелознавчий метод, як функціональний аналіз, що уможливив виявлення впливу професійної діяльності автора на фактологічний зміст документа, який аналізувався.

Обраний методологічний інструментарій сприяв забезпеченню наукової достовірності результатів дослідження.

Отже, вивчаючи джерельні матеріали, ми спиралися на комплекс загальнонаукових і спеціалізованих методів і принципів, притаманних джерелознавчим дослідженням. Серед загальнонаукових найбільш корисними виявилися такі: історизму, об'єктивності, всебічності, системності, історіографічної традиції.

Методологічний інструментарій дослідження можна розділити на п'ять груп методів: загальнонаукові, загальноісторичні, спеціальні джерелознавчі, методи соціальних наук та методи інших наук.

Комплексне й системне використання вищезгаданих методів та принципів дозволило реалізувати поставлені в дисертації мету та завдання.

1.4. Класифікація джерел з історії біржової справи в Україні

Наукове опрацювання різноманітних за своїм характером джерельних матеріалів з історії розвитку біржової справи в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. неможливе без продуманої та детальної їх класифікації. Це потрібно насамперед для того, щоб виявити внутрішню взаємопов'язаність між загальними та окремими рисами об'єкта вивчення, що сприяє об'єктивному пізнанню історичної дійсності.

Відзначимо, що розвиток сучасної історіографії України характеризується відсутністю єдиного підходу до класифікації історичних джерел. В умовах різноманіття поглядів на цю проблему можна виділити низку усталених класифікаційних джерелознавчих систем. Серед головних підходів до класифікації джерел, наявних у сучасній українській історіографії, можна віднести такі:

1. за типами та видами (В. Довгопол, Г. Лях, М. Матвієнко, О. Медушевська);
2. за змістом повідомлень (В. Борщевський, І. Ковальченко);
3. за походженням (С. Валк, В. Стрельський, І. Федосова);
4. комплексні, комбіновані схеми, які поєднують елементи всіх вищезгаданих підходів (М. Варшавчик, М. Ковальський).

У процесі вивчення того чи того історичного джерела досліджують мету його створення, призначення та загальну спрямованість.

На наш погляд, в умовах існування різноманітних підходів до класифікації джерельних матеріалів найбільш оптимальним вважається

комплексне поєднання тих чи тих аспектів класифікаційних підходів і прийомів. Це дозволяє розглянути об'єкт із різних боків та позицій залежно від завдань, поставлених у процесі вивчення конкретних історичних джерел. При цьому головним критерієм є об'єктивність проведеного джерелознавчого дослідження.

Провідний український джерелознавець М. Варшавчик зазначав: «... піддаючи кожне джерело конкретному аналізу, виділяти його головну ознаку, основну суттєву рису, яка характеризує його внутрішню, якісну визначеність, ту, яка диктує підхід до нього дослідника. А це означає, що класифікувати джерела слід за ... видами, походженням та авторством, причому в різних випадках та чи інша ознака може виявитись найбільш суттєвою і, як наслідок, вирішальною» [71, с.149].

З-поміж головних класифікаційних прийомів найбільш корисним для нас став принцип розподілу джерел за ознакою близькості їх створення до подій, які розглядаються.

До джерел, у яких означена самотність риса виявляється найбільш яскраво можна віднести справи про затвердження біржових установ у тих чи тих містах України в досліджуваний період, протоколи засідань державних структур, які контролювали та визначали стратегію розвитку біржової справи в Російській імперії, а також протоколи засідань місцевих біржових комітетів. Близькість до досліджуваних подій характерна також для матеріалів тогочасної преси, особливо провідних спеціалізованих видань, у яких розгадалися ті чи ті аспекти діяльності провідних українських біржових установ.

До класифікаційної групи т. зв. оповідних джерел можна віднести всі джерельні матеріали, поява яких була зумовлена бажанням їхніх авторів поділитися особистими враженнями про ті чи ті події, пов'язані із розвитком біржової справи в Україні. До цієї групи джерел можна віднести задіяні у процесі дослідження наукові праці сучасників подій – провідних економістів тієї історичної епохи, що вивчається. У межах цієї джерелознавчої

класифікації доречним також є розгляд дорожніх нотатків, літературних творів, у яких згадується діяльність українських бірж, спогадів учасників подій. У цьому контексті важливо також розглянути й окремі статті, що написані на основі вражень від безпосереднього знайомства із діяльністю бірж, які публікувалися в тодішніх друкованих виданнях.

Що стосується пласта документальних джерельних матеріалів, які утворилися у процесі діяльності державницьких, громадських установ того часу та біржових комітетів провідних українських бірж, вважаємо доцільним умовний розподіл їх відповідно до поширеної в українській історіографії класифікаційної схеми на «нормативні» та «виконавчі».

До нормативних документальних джерел віднесено прийняті в різні роки нормативно-правові акти та закони, що регулювали діяльність біржових установ у Російській імперії, правила та інструкції, які організовували діяльність провідних учасників біржової діяльності: маклерів, гофмаклерів, біржових нотаріусів та ін. До цієї підгрупи документальних матеріалів можна віднести і статутні документи, прийняття яких було важливою умовою заснування бірж у тих чи тих містах України в досліджуваний період.

Відносимо до виконавчих документальних матеріалів звітні та протокольні матеріали: щорічні звіти діяльності біржових комітетів, бюлетені, у яких висвітлено різні аспекти їхньої роботи, рапорти, рекомендації, направлені до державницьких установ представниками бірж.

Використовуючи комбінований підхід до класифікації задіяних у дослідженні джерельних матеріалів, ми вважаємо найбільш оптимальним такий класифікаційний поділ їх:

1. законодавчі та статутні документи вищих органів влади Російської імперії та провідних біржових установ;
2. діловодні документи біржових комітетів;
3. джерела особового походження (публіцистичні та літературні твори);

4. періодичні видання, що виходили друком у досліджуваній період, у яких порушено ті чи ті питання, пов'язані із розвитком біржової торгівлі в провідних торгівельно-промислових центрах України. До цієї підгрупи доцільно віднести й загальноросійські спеціалізовані періодичні видання.

Оскільки кожна з вищезначених класифікаційних груп містить однорідні за своїм характером документальні матеріали, вважаємо за потрібне провести їхню внутрішню класифікацію, важливу для більш докладного та об'єктивного аналізу розглянутих у дослідженні джерел. За основу класифікаційної схеми було взято такі критерії: зміст, характер та форма писемного джерела. Такий підхід є поширеним у вітчизняній на зарубіжній історіографії та джерелознавстві. Згідно з ним писемні документальні матеріали розподіляють на дві великі групи. До першої з них належать т. зв. «документальні» джерела, під якими розуміють масив документальних матеріалів, пов'язаних із діяльністю органів влади та різних суспільно-економічних, культурних установ. Цю групу, на думку відомого українського науковця Я. Калакури, складають такі джерела: «акти, закони, укази та інші офіційні й діловодні документи вищих органів влади й управління» [92].

До другої групи традиційно відносять т. зв. «описові», або наративні матеріали: мемуаристику (спогади), листи, щоденники, наукову, науково-інформаційну, науково-популярну і навчальну літературу, художні твори, періодичну пресу [92].

Ураховуючи власний науковий досвід, отриманий під час збору та опрацювання джерельних матеріалів, вважаємо найбільш оптимальним такий комбінований підхід до їх класифікації.

Першу групу матеріалів – нормативно-правові документи вищих органів влади Російської імперії та провідних біржових установ – можна розділити на такі підгрупи:

1. нормативно-правові документи з організації біржової справи у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.;
2. статuti провідних біржових установ: Одеської, Київської та Харківської бірж.

Аналізуючи першу підгрупу документальних матеріалів, відзначимо, що в другій половині XIX – на початку XX ст. розвиток нормативно-правового регулювання біржової діяльності характеризувався відносно невеликою кількістю законодавчих документів.

Серед джерел цієї підгрупи можна виділити зведення правил організації біржової діяльності, т. зв. «Статуту торгового». До цієї підгрупи можна віднести також накази російських імператорів щодо створення бірж у тих чи тих містах України, накази провідних центральних міністерств та департаментів, розпорядження генерал-губернаторів тощо.

У межах цієї підгрупи варто розглядати і «Статут Санкт-Петербурзької біржі». Після схвалення його відповідними державницькими структурами цей документ набув значення законодавчого акта, оскільки саме наявність статуту була головною умовою для початку біржової торгівлі. Окрім цього, саме «Статут Санкт-Петербурзької біржі», включений до «Статуту Торгового», став зразком для створення статутних документів інших біржових установ Російської імперії, зокрема й на території України.

До цієї ж підгрупи можна віднести і протоколи «Высочайше утвержденная Комиссия по пересмотру действующих законоположений о биржах и акционерных компаниях», яка працювала у 1894 р. з метою вироблення нових механізмів законодавчого регулювання діяльності біржових установ Російської імперії.

До цієї ж підгрупи зараховуємо й такі документальні матеріали, як «Положення про біржових маклерів, гофмаклерів, аукціоністів, нотаріусів, корабельних маклерів, диспашерів», у яких визначено права та обов'язки провідних діячів біржової торгівлі.

До другої підгрупи відносять статутні документи провідних біржових установ України у другій половині XIX – на початку XX ст. Значення цих джерельних матеріалів є непересічним. Саме статuti, окремі з яких навіть вносилися до загальноросійського «Статуту торгового», були провідними нормативно-правовими документами, які регулювали діяльність біржових установ. Серед біржових статутів ми проаналізували Одеський, Київський та Харківський.

Друга група джерел з історії розвитку біржової справи в Україні у досліджуваній період містить діловодні документи біржових комітетів, які можна поділити на дві підгрупи:

1. звітна документація біржових комітетів;
2. доповідні записки, рапорти біржових комітетів до державних установ щодо шляхів збільшення ефективності діяльності бірж.

Перша підгрупа складається переважно зі щорічних звітів біржових комітетів, у яких розглядалися такі важливі аспекти, як розмір прибутків та видатків біржової установи, а також визначено головні тенденції розвитку тієї галузі, на роботі в якій спеціалізувалися українські біржі. Зокрема, для Одеської біржі такою галуззю була міжнародна торгівля хлібом, для Київської – міжнародна торгівля цукром, для Харківської – місцева промисловість.

Окрім того, до цієї джерельної підгрупи варто віднести біржові «Бюлетені», оприлюднені на сторінках місцевих періодичних видань.

До другої підгрупи відносять переважно рапорти та доповідні записки біржових комітетів до державних структур, у яких висловлено побажання та рекомендації щодо збільшення ефективності біржової торгівлі. Це, зокрема, розширена доповідна записка Одеського біржового комітету до Міністерства фінансів Російської імперії під назвою «Вільна гавань у Одесі, її значення та устрій», укладена 1913 р.

Схожі документи Одеського та Київського біржових комітетів, оформлені у вигляді брошур як додаток до «звіту про діяльність», подавалися у різні роки до різних місцевих та загальнодержавних органів влади.

До третьої групи належать джерела особового походження (публіцистичні та літературні твори), у яких розглядаються ті чи ті аспекти діяльності біржових установ на території України. Джерелознавча цінність цих матеріалів полягає в тому, що вони дозволяють розглянути діяльність бірж з позицій тодішнього пересічного мешканця України.

До цієї ж підгрупи належать наукові праці сучасників подій, автори яких безпосередньо торкалися діяльності провідних бірж України, фокусуючись переважно на діяльності Одеської, Київської та Харківської біржових установ. Серед провідних науковців-економістів, у роботах яких були розглянуті ці питання, можна виділити О. Невзорова (перший випуск його фундаментальної праці «Російські біржі» [41]), К. Скальковського [45] та ін.

Четверта група письмових джерел складається із загальноросійських та місцевих періодичних видань, які виходили друком у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Цю групу можна умовно поділити на три підгрупи: місцеві офіційні видання, місцеві приватні видання та загальноросійські спеціалізовані видання.

До першої з них належать офіційні періодичні видання. Ідеться передусім про періодичні видання, що публікувалися біржовими комітетами провідних біржових установ України. Це, зокрема, біржові бюлетені, які публікувалися або на сторінках інших видань як окремі рубрики або додатки (Одеська та Харківська біржі), або як окреме видання (Київська біржа). Серед видань цього типу можна виділити «Одеський вісник», де публікувався «Бюлетень Одеського біржового комітету», «Харківські відомості», де публікувався бюлетень Харківського біржового комітету, та «Київська біржа. Торговий бюлетень».

Інформаційна та джерелознавча цінність цих матеріалів полягає в тому, що в бюлетенях висвітлювалися питання, на думку біржових функціонерів, актуальні для комерційної громади провідних торговельних центрів зовнішньої та внутрішньої торгівлі України. Там само висловлювалися побажання до влади щодо оптимальнішої організації торгівлі. Ще одним важливим фактором є те, що бюлетені друкувалися в щоденних періодичних виданнях або в таких, що виходили кілька разів на тиждень. Це дозволяє простежити ті чи ті аспекти розвитку біржової торгівлі в часовій динаміці, а не тільки в контексті загальних тенденцій, які були представлені в інших джерельних матеріалах.

Разом із тим відзначимо, що інформаційна цінність офіційних публікацій у періодичних виданнях відносна, оскільки характер матеріалів цього типу не передбачав об'єктивного висвітлення проблем діяльності біржових установ, критики помилок і прорахунків біржового керівництва та виявлення негативних тенденцій біржової торгівлі. До того ж, в окремих біржових бюлетенях тенденції розвитку біржової справи не розглядалися, а лише наводилися актуальні на момент їх виходу з друку біржові котування та курси провідних валют.

Саме тому важливі періодичні видання, що належать до другої підгрупи, – приватні видання, наприклад, провідні приватні видання ліберальної спрямованості «Одеський листок», «Киянин», «Київське слово» та ін. На сторінках цих видань можна знайти матеріали та статті, у яких викривалися негативні тенденції розвитку біржової торгівлі, зокрема надмірна, неконтрольована біржова спекуляція, непрозорість біржових рішень, забюрократизованість біржового процесу.

До третьої підгрупи варто віднести загальноросійські спеціалізовані видання «Біржа» [29], «Біржові відомості» [30], «Комерсант» [35], «Фінансовий огляд» [38], «Банківська справа» [28], «Вісник фінансів, промисловості і торгівлі» [31] та ін., у яких розглядалися різні питання розвитку біржової справи у Російській імперії загалом. Разом із тим, оскільки

біржові установи України в межах імперії вважалися провінційними, то рівень зацікавлення до них з боку цих видань був досить обмеженим. Діяльність українських бірж, хоча іноді і розглядалася, проте у межах висвітлення більш значущих, на думку столичних журналістів, проблем.

Отже, спираючись на аналіз робіт провідних українських істориків-джерелознавців та представлені ними схеми розподілу й систематизації документальних матеріалів, ми представили власну структуру джерел із досліджуваної проблеми. Комплекс опрацьованих документальних матеріалів містить такі важливі класифікаційні групи:

1. нормативно-правові документи вищих органів влади Російської імперії та провідних біржових установ (законодавчі документи, які регулювали біржову справу в Російській імперії; інструкції для учасників біржової торгівлі з боку центральних та місцевих органів влади; статuti провідних біржових установ: Одеської, Київської та Харківської бірж);

2. діловодна документація біржових комітетів (звітна документація біржових комітетів; рапорти та доповідні записки у державні установи щодо шляхів підвищення ефективності діяльності бірж);

4. загальноросійські та місцеві періодичні видання, які виходили друком у другій половині XIX – на початку XX ст. (місцеві офіційні видання; місцеві приватні видання; загальноросійські спеціалізовані видання);

5. джерела особового походження – літературні та публіцистичні твори, у яких висвітлено ті чи ті аспекти біржової діяльності на території України в досліджуваній період).

Кожне з вищеперерахованих джерел, що належать до різних класифікаційних груп, уможлиблює висвітлення того чи того аспекту, притаманного розвитку біржової справи України в досліджуваній період.

Висновки до розділу 1

Проаналізувавши історіографічну базу дослідження, археографію досліджуваної проблеми, його теоретико-методологічні основи та класифікацію джерел, доходимо таких узагальнень.

Аналіз історіографічної бази засвідчив відсутність в українській історичній науці комплексних досліджень джерельних матеріалів, у яких висвітлено діяльність бірж України в складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Окремі спроби українських науковців проаналізувати ті чи ті опубліковані або архівні матеріали з цієї проблематики були здійснені в межах вивчення інших наукових питань.

Аналіз джерельних матеріалів, у яких розкрито діяльність біржових установ України в другій половині XIX – на початку XX ст., дозволив виявити певні проблеми, що потребують детального наукового дослідження з метою з'ясування ступеня їх інформативності. По-перше, можна констатувати наявність значної кількості неопублікованих та неопрацьованих документів, які потребують оброблення та підготовки до введення в науковий обіг. По-друге, до негативних факторів можна віднести велику розпорошеність архівів та наукових бібліотечних закладів, у яких зберігаються документальні матеріали, що розкривають відомості з проблеми дослідження. По-третє, більша частина представлених документів написана російською мовою, отже, вони потребують перекладу.

Разом із тим відзначимо, що задіяний комплекс історичних джерел, у яких розкривається процес становлення та розвитку біржової справи у другій половині XIX – на початку XX ст., представлений різними за походженням та характером документальними матеріалами. Кожен з опрацьованих документів дозволяє детально висвітлити той чи той аспект питання, яке досліджується.

У процесі вивчення комплексу джерельних матеріалів було використано комплекс загальнонаукових і спеціалізованих методів і принципів, притаманних джерелознавчим дослідженням. З-поміж загальнонаукових найбільш корисними виявилися такі: історизму, об'єктивності, всебічності, системності, історіографічної традиції.

Методологічний інструментарій дослідження можна розділити на п'ять груп методів: загальнонаукові, загальноісторичні, спеціальні джерелознавчі, методи соціальних наук та методи інших наук.

Комплексне та системне використання вищезгаданих методів та принципів дозволило реалізувати поставлені в дисертації мету та завдання.

Спираючись на праці провідних українських джерелознавців, які склали методологічну основу дослідження, ми розробили власну класифікаційну схему використаного комплексу джерел. Вона складається з чотирьох груп:

1. нормативно-правові документи вищих органів влади Російської імперії та провідних біржових установ (законодавчі документи, які регулювали біржову справу в Російській імперії; інструкції для учасників біржової торгівлі з боку центральних та місцевих органів влади; статuti провідних біржових установ: Одеської, Київської та Харківської бірж);

2. діловодна документація біржових комітетів (звітна документація біржових комітетів; рапорти та доповідні записки у державні установи щодо шляхів підвищення ефективності діяльності бірж);

3. загальноросійські та місцеві періодичні видання, які виходили друком у другій половині XIX – на початку XX ст. (місцеві офіційні видання; місцеві приватні видання; загальноросійські спеціалізовані видання);

4. джерела особового походження – літературні та публіцистичні твори, у яких висвітлено ті чи ті аспекти біржової діяльності на території України в досліджуваній період).

РОЗДІЛ 2

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ БІРЖОВОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Законодавчі документи діяльності бірж у Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Законодавчі документи (Актові документи) є важливим джерелом, що відіграє важливу роль в історичному дослідженні. Вони складаються із законодавчих і нормативних документів, які, на думку українського вченого-джерелознавця Я. Калакури, становлять «основу всіх правових норм, які, своєю чергою, визначають характер взаємовідносин в усіх сферах життя суспільства» [92].

Їхня особливість полягає в тому, що вони, насамперед, відображають досліджувану історичну дійсність в юридичних нормах, аналіз яких дозволяє висвітлити існуючі впродовж досліджуваного періоду політичні та економічні порядки, простежити розвиток соціально-економічних процесів і т. ін. [92].

Відповідно законодавчі акти, пов'язані із біржовою діяльністю в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., дають змогу розглянути ступінь організації біржової торгівлі на різних етапах, права та обов'язки біржових установ.

Зміни й уточнення нормативно-правових норм, що в той чи той час були відображені в документальних матеріалах цього виду джерел, дозволяють у динаміці простежити розвиток біржової торгівлі, показати особливості взаємовідносин між провідними біржовими установами України та органами тогочасної влади.

Масив нормативно-правових документів, пов'язаних із біржовою торгівлею, почав активно формуватися ще за часів створення перших

біржових установ України, але значно прискорився в другій половині XIX ст., коли розвиток біржової торгівлі, її ускладнення та поява нових галузей викликали необхідність детальнішої законодавчої регламентації цього напряму соціально-економічної діяльності.

Біржа (від грецького – «byrza» – «сумка», гаманець») – спеціальна організація, яка займається оптовою торгівлею. При цьому предметом торгівлі є альтернативні цінності із заздалегідь означеними, певними характеристиками, що відсутні на місці продажу. Це може бути сировина і готова продукція, цінні папери, послуги, робоча сила і т. ін. [122, с. 7].

Поява бірж, як правило, свідчить про певний достатньо високий розвиток економічних відносин в умовах ринку. Саме тому становлення цього типу організацій в Україні відбувалося в другій половині XIX – на початку XX ст., коли почали проявлятися перші паростки капіталістичного устрою. Відповідно динамічний розвиток біржової справи у другій половині XIX – на початку XX ст. зумовив появу значної кількості джерельних матеріалів, пов'язаних із діяльністю провідних біржових установ.

Процес реалізації мети й завдань дослідження потребував залучення значного пласта нормативно-правових документів, які становлять одну з головних груп джерел, що були задіяні.

Джерельні матеріали цієї групи умовно можна поділити на кілька підгруп:

- нормативно-правові документи, у яких розкрито основи діяльності біржових установ України. Їх регулярно публікували у різних томах Повного зібрання законів Російської імперії, а також в окремих спеціалізованих юридичних виданнях.

- статутна документація провідних біржових установ, які діяли на території України впродовж досліджуваного періоду. Зокрема, йдеться про звіти роботи біржових комітетів Київської та Одеської бірж за різні роки. Цей пласт джерел насамперед дає змогу схарактеризувати фінансову діяльність

установ, оцінити масштаби та напрями внутрішньої та зовнішньої торгівлі, у якій були задіяні українські біржі.

Головним нормативно-правовим документом, який регулював діяльність біржових установ на території Російської імперії загалом і в Україні зокрема в досліджуваній період, був «Статут Торговий». Поява цього нормативно-правового документа датована 1832 – 1833 рр., коли було опубліковано багатотомне «Зведення законів Російської імперії». Існуюче на той час біржове право було включено до т. зв. «Зведення закладів та статутів торгівельних» (у пізніших виданнях назву було замінено на «Статут торговий»).

Цей документ містився у другій частині 11 тому «Зведення законів...», у книзі V «Про торгівельні постанови», у розділі II «Про біржі та біржові постанови» [169, с. 285].

Третя книга цього документа під назвою «Про торгівельні установи», у якій безпосередньо викладено порядок організації діяльності бірж, містить чотири розділи. Перший присвячено визначенню поняття «біржа» та головних правил її функціонування. Другий розділ регулював діяльність біржових маклерів та порядку складання маклерських книг. У двох останніх розділах викладено головні правопорушення під час діяльності бірж та визначені головні покарання.

Перший розділ «Статуту Торгового» складався з восьми статей. У першій із них подано визначення поняття «біржа», під яким розуміли «соборне місце, або зібрання осіб, що належали до комерційного класу для взаємних торгівельних контактів та укладення угод». У цій статті також визначено порядок організації біржі, згідно з яким ініціатором її створення має виступати міська управа, «зацікавлена у розвиткові торгівлі та добробуті» [19, с. 591].

Наступні статті «Статуту Торгового» встановлюють порядок організації біржових установ. Ними передусім проголошено принцип біржового самоврядування. Згідно із документом, органами такого

самоврядування є біржові комітети, або «Збори Голосних або Обраних біржового товариства», головна функція яких – «установлювати вироки про все, що пов'язано із устроєм, порядком біржових зборів та правильності біржових угод» [19, с. 592].

У наступній статті йдеться про осіб, які мають право відвідувати біржу та проводити там різні торгівельні справи. Як відзначено в документі, такими можуть бути особи «будь-якого стану» за умови внесення ними грошового внеску, встановленого біржовим комітетом. Також наголошено, що особи, які представляють інтереси інших приватних осіб або комерційних підприємств, мають право перебувати на біржі за рахунок своїх господарів.

Наступна стаття окреслювала низку правопорушень, за які біржовий комітет мав право встановлювати покарання, найголовнішим з яких було позбавлення відвідувати біржу на певний строк (найчастіше на один рік).

До таких правопорушень належать порушення тиші та порядку, поширення на біржі неправдивих чуток, невиконання взятих на себе зобов'язань за угодами, участь у незаконних комерційних махінаціях, незаконне маклерство та залучення до ведення справ незаконних маклерів.

Отже, нормативно-правові документи вищих органів влади Російської імперії дають змогу розглянути процес становлення та систему організації, що була характерна для неї в другій половині XIX – на початку XX ст.

У представлених законодавчих документах визначено права та обов'язки українських біржових установ, показано ступінь їх залежності від загальноросійських і місцевих органів влади, представлено організаційну структуру бірж, повноваження біржових керівних органів, зокрема біржових комітетів і біржових громад.

Спираючись на опрацьований значний пласт нормативно-правової документації, пов'язаною із діяльністю бірж, можна стверджувати, вони мали досить високий рівень самостійності під час вирішення внутрішніх питань організаційного й господарчого характеру.

2.2. Інформативна насиченість біржових статутів як регламентуючого документа їхньої діяльності

Важливим видом нормативно-правової документації з історії становлення та розвитку біржової справи України в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. є статuti провідних біржових установ, які діяли на її території. Поява цих документів була зумовлена подальшим ускладненням та виникненням нових видів біржової діяльності відповідно до розвитку капіталістичних відносин.

Як було зазначено вище, відповідно до «Статуту Торгового» біржі мали певну автономію у вирішенні власних внутрішніх питань. Саме тому ключовим законодавчим документом, що регулював їхню діяльність, вважався статут, який затверджувався відповідними місцевими та загальноімперськими державними органами. Першим документом, який у подальшому став зразком під час створення статутів інших бірж, вважається Санкт-Петербурзький. Він був затверджений 5 жовтня 1839 р. та доповнений згідно з положенням Кабінету Міністрів 23 листопада 1875 р. У той самий період, у 1832 р., російським урядом також було затверджено «Положення про біржових маклерів, гофмаклерів, аукціоністів, нотаріусів, судових маклерів, диспашерів та про Біржовий комітет для нагляду за біржовими зборами при Санкт-Петербурзькій біржі». Саме цей документ проголошував принцип автономії діяльності біржових установ.

Дещо пізніше, у 1842 р., був затверджений статут другої в Російській імперії біржі – Рибінської - під назвою «Правила для Рибінської біржі та створених при ній біржового комітету та маклерів». У 1848 році затверджено статут першої біржової установи на території України – Одеської. Відзначимо, що статут Одеської біржі, разом із аналогічними документами Санкт-Петербурзької, Московської, Рибінської та Нижньогородської біржових установ, було визнано взірцевим та опубліковано 1893 р. у другій

частині XI тому «Повного зібрання законів Російської імперії» й розміщено в додатках «Статуту торгового», видання 1895 р. [19, с. 98].

У 60 – 90-х рр. XIX ст. були підготовлені та затверджені статuti ще 28-ми бірж, серед яких, зокрема, були Київська (1869 р.) та Харківська (1868 р.), Миколаївська (1885 р.). Статuti цих біржових установ були опубліковані у «Зібранні положень та розпоряджень Уряду» і ввійшли до складу «Повного зібрання законів Російської імперії».

У популярному на початку XX ст. енциклопедичному виданні М. Соболева «Комерційна географія Росії» зазначено: «Спеціальне біржове законодавство, яке було представлено статутами окремих бірж, уявляється як за змістом, так і за обсягом досить різноманітним, що пояснюється з одного боку різними місцевими умовами, з іншого – різним часом видання самих статутів. Різноманітність ця виражається як у постановах, що стосуються особливостей біржової організації, а також у постановах принципового характеру» [150, с. 98].

Більшість статутів склалися з п'яти розділів: про біржу загалом, про осіб-відвідувачів біржі, про біржові товариства, про біржовий комітет, про фінансову діяльність біржових комітетів та про маклерів.

Ураховуючи важливість біржових статутів у процесі становлення біржової справи в українських землях у досліджуваний період, вважаємо за потрібне докладно розглянути зміст деяких із них.

Відзначимо, що статuti провідних бірж України регулярно публікували у фундаментальних зібраннях нормативно-правових актів Російської імперії, що дає змогу розглянути особливості організації біржових установ, визначити порядок їх діяльності, виявити внутрішню структуру, а також дослідити повноваження керівних органів.

Деякий час діяльність біржових установ України майже не регулювалася. Спеціальні постанови та інструкції, які стосувалися біржової торгівлі, почали з'являтися тільки в першій чверті XIX ст. Чи не першим

нормативно-правовим документом в Україні стала «Постанова для Одеського біржового купецтва».

Розробниками цього документа стали одеські комерційні депутати Я. Протасов, І. Катлей, І. Оберт, Е. Склірі та В. Спіроксеніс, які у 1810 р. розпочали його створення за дорученням Комерційного суду. Робота над документом тривала 5 років і завершилася тільки у 1816 р.

Згідно з цим документом, членами біржового товариства Одеси проголошувалися всі місцеві комерсанти-купці, які вели тут свою діяльність. Також наголошувалося, що під час участі в біржових торгах жоден з учасників не міг бути заарештованим, виняток робили тільки для осіб, пов'язаних із кримінальними справами. За порушення тиші та порядку на біржі встановлювався штраф.

«Постанова...» 1816 р. також установлювала організаційну структуру одеської біржі. Головним органом установи, згідно із документом, проголошувалися загальні збори біржового купецтва, виконавчим органом була «Біржова депутація», яка складалася з шістьох членів – «депутатів одеського біржового купецтва». Їхні функції полягали у відстоюванні інтересів одеської комерції в державних структурах шляхом підготовки рапортів, скарг і подань. Також члени «Біржової депутації» були зобов'язані доводити до купецтва всі важливі новини, що стосувалися торгівельних справ, а також стежити за дотриманням порядку під час біржових засідань [176, с. 139].

У «Положенні...» відзначено, що члени «Біржової депутації» переобиралися щорічно під час спеціальних зборів біржового купецтва. Тоді ж заслуховували звіт про діяльність депутатів минулої каденції.

Окрім того, згідно із документом структурними частинами одеської біржі були також канцелярія та допоміжні служби. Учасниками біржових торгів у той період були біржові маклери, диспашери, аукціоністи, нотаріуси, бракувальники, секретар, езекутор, чия діяльність регулювалася відповідними положеннями «Постанови...» [176, с. 139].

У середині XIX ст. виникла потреба в комплексному оформленні прав та обов'язків біржових установ, кодифікації правил їхньої діяльності. Зрештою це привело до появи біржових статутів, що становили докладне зведення правил та інструкцій, які регулювали біржову торгівлю. Аналіз цієї підгрупи законодавчих документів дає змогу розглянути порядок роботи біржових установ, їхню структурну організацію, визначити функціональні обов'язки біржових службовців тощо.

Довгий час біржова спільнота України обходилася без будь-яких визначених нормативно-правових механізмів, що регулювали її діяльність. Як відзначено вище, новий етап нормативно-правового регулювання діяльності українських бірж розпочався лише в 30-х рр. XIX ст., коли російський уряд затвердив взірцевий для всіх інших статут Санкт-Петербурзької біржі та закон про маклерів.

Відповідно до цих документів відбувався процес оформлення нормативно-правового регулювання українських бірж. Зокрема, у 1831 р. було розроблене «Положення про одеську біржу», яке регулювало діяльність установи до прийняття у 1848 р. статуту. Згідно з цим документом усі біржові та портові маклери, нотаріуси та інші учасники біржових торгів мали бути членами купецьких гільдій та отримувати дозвіл на діяльність від Комерційної ради [176, с. 139].

Починаючи із середини XIX ст., головним нормативно-правовим документом, який регулював діяльність Одеської біржі, став статут. Цей документ, крім іншого, встановлював внутрішній розпорядок діяльності організації, визначав функції та повноваження місцевого біржового комітету, який був керівним органом організації.

Розглянемо спочатку статті Статуту, які регламентували внутрішній розпорядок та організовували діяльність Одеської біржі. У документі наголошено, що «курсіві дні в Одесі проводяться щотижня, два рази: кожного понеділка та п'ятниці, тобто у дні відправлення експрес-пошти, з 12 до 2 годин по обіді».

Єдиною причиною перенесення курсових днів Одеської біржі, згідно з її Статутом, було перенесення днів відходу експрес-пошти. У такому випадку керівний орган закладу – Біржовий комітет – мав звернутися до місцевої влади із проханням про публікацію змін у розкладі роботи в офіційному виданні «Одеський Вісник». Інформацію про зміну курсових днів також відправляли в департамент зовнішньої торгівлі Російської імперії.

Наступні статті Статуту регламентували правила участі в торгах на Одеській біржі. Зокрема, наголошувалося, що «особи усіх чинів, які відвідують Одеську біржу самі або які діють через уповноважених, мають щорічно вносити до біржового комітету для підтримання біржової будівлі або інших потреб чотирнадцять рублів сріблом» [19, с. 326].

Від цієї виплати були звільнені мешканці міста та іноземні консули, які не займалися торгівлею, та всі відвідувачі закладу, які приходили сюди із цікавості.

Оскільки біржовий рік у Одесі починався щорічно 1 березня, то всі охочі відвідувати засідання мали письмово попередити про це Біржовий комітет.

У більшості статей Статуту висвітлено функції, права та обов'язки Біржового комітету. Згідно з документом, цей орган мав здійснювати догляд за «благочинием» біржових зборів, бути посередником під час виникнення суперечок у торгових справах, наглядати за біржовим будинком, а також забезпечувати «правильну та законну торгівлю на Одеській біржі» [19, с. 327].

Саме комітет мав проводити відбір та обирати на посаду надійних біржових і «корабельних» маклерів. Окрім того, комітет вступав у відносини з представниками влади, зокрема і з Новоросійським та Бессарабським генерал-губернатором [19, с. 328].

У Статуті регламентовано порядок подання різних документів до державних установ, зокрема донесення до департаменту зовнішньої торгівлі, військового губернатора, Одеського комерційного суду підписували два

члени комітету. Різні письмові документи на ім'я Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора підписували всі члени Біржового комітету [19, с. 328].

Для документів, які подавали в різні міські установи, достатньо було одного підпису. Для ведення документообігу комітет мав печатку із зображенням державного герба та надписом «печать Одесскаго биржеваго комитета» [19, с. 328].

Біржовий комітет складався з трьох членів, які обиралися виключно місцевими купцями першої гільдії та займалися біржовими справами. Один з трьох членів комітету обирався його головою. Склад керівного органу обирався строком на три роки.

Голова комітету займався веденням біржової документації та канцелярії, а його помічники брали на себе функцію скарбників, здійснювали господарські завдання, виступали заступниками голови у разі його відсутності. За необхідності комітет санкціонував обрання двох-трьох заступників з постійно діючих на біржі маклерів для виконання різних доручень.

У разі незгоди із рішеннями Біржового комітету незадоволений мав право підготувати скаргу у відділення Комерційної ради і навіть на ім'я Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора.

Своєю чергою комерсанти – члени біржі мали право робити власні пропозиції стосовно внутрішнього устрою, біржових зборів, способу укладення угод та вносити їх на розгляд Біржового комітету. В особливо важливих випадках біржове купецтво мало право вимагати від Біржового комітету підготувати подання на ім'я міністра фінансів із попереднім розглядом генерал-губернатором.

Найвищим правопорушенням, як зазначено в Статуті, було «незаконне маклерство, яке завдає шкоди торгівлі та підриває дохід баржевих маклерів» На Біржовий комітет було покладено функцію запобігання цьому виду зловживання.

У разі виявлення таких дій комітет мав доповісти про них комерційному суду. Якщо провину доводили, то першого разу винуватець мав заплатити штраф. У випадку повторного зловживання маклера виганяли з біржі. Якщо ж він знову з'являвся в закладі, то його арештовували на термін від трьох до семи днів і зобов'язували виплачувати штраф у розмірі 300 – 600 рублів сріблом [19, с. 328].

Підлягав покаранню і комерсант, який користувався в торгівельних справах послугами незаконного маклера. Також він був зобов'язаний сплатити штраф на користь «пристарілих біржових маклерів».

Інша провідна біржова установа України другої половини ХІХ ст. – Київська – діяла відповідно до власного Статуту, затвердженого в листопаді 1865 р.

У документі зазначено, що «Київська біржа є місцем зібрань задля взаємних відносин та угод за всіма оборотами торгівлі й промисловості та задля отримання необхідних для цього свідчень» [13, с. 88].

Установа була відкрита для відвідувань щодня, окрім вихідних та святкових днів: Різдва, 1 січня, Хрещення, Благовіщення, Великої п'ятниці, Пасхи та Св. П'ятдесятниці. У Статуті зазначено, що «призначення часу відкриття та закриття біржових зборів, а також курсових днів залежить від біржової громади, але у випадку внесення будь-яких змін з цього приводу, вони мають бути завчасно опубліковані у місцевих губернських відомостях та виставлена відповідна об'ява на біржі» [13, с. 88].

У статті 3 Статуту регулювалися правила відвідування Київської біржі. Зокрема, відзначалося, що «відвідувати Київську біржу та здійснювати в ній комерційні справи мають право особи усіх станів, як російські піддані, так і іноземці у межах торгових прав, які належать їм за законом». Постійні клієнти біржі, які вели там торгівельні операції, мали обов'язок вносити у біржовий комітет для утримання біржової будівлі певну суму грошей, яку встановлювало біржове товариство. Від виплат на користь установи звільнялися ті відвідувачі, які працювали там «не задля власних справ, а за

обов'язком або за дорученням хазяїв, які самі за себе вже заплатили» [13, с. 88].

У Статуті зазначено, що біржовий рік у Києві починався з 1 березня. Саме тому ті, хто мав бажання працювати в установі, мали впродовж січня та лютого звернутися із письмовим проханням до Біржового комітету та внести певну суму грошей на утримання організації. Після затвердження кандидатур їм виписувалися іменні квитки, які надавали право відвідувати біржові засідання.

Також у документі встановлювався порядок роботи іноземних громадян, які «приїхали до Києва після закінчення означеного строку та які не внесли на утримання біржі внеску через своїх комісіонерів». Згідно із Статутними правилами вони могли заявити про себе Біржовому комітету в будь-який час після оплати біржового внеску. «Ця заява має бути подана перед початком будь-яких комерційних оборотів на біржі» [13, с. 88].

На відміну від Одеської, вхід на Київську біржу для людей, які не мали наміру постійно працювати там і прийшли із цікавості, також був платний. Вони були зобов'язані внести певну суму та отримати одноразовий квиток.

Згідно зі Статутом, біржове товариство міста Києва складалося з місцевих і немісцевих комерсантів першої та другої гільдій, які мали бажання бути його членами. Такі охочі мали внести, окрім встановленого біржового внеску, на утримання установи добровільний внесок, сума якого встановлювалася щорічно.

Членів біржі обирали за підпискою Міської Думи, яка залишалася відкритою до моменту виборів членів та голови Біржового комітету. Ті, хто не встиг зареєструватися в підписці та хотіли бути членами київського біржового товариства, мали скласти заяву про це на ім'я голови Біржового комітету.

Задля обговорення справ, пов'язаних із утриманням біржі, біржове товариство проводило спеціальні зібрання, на які запрошувалися всі його

члени, які в той час перебували в Києві. Головував на таких заходах голова Біржового комітету [13, с. 88].

Подібне зібрання організували і для обрання членів Біржового комітету. Головував на ньому Міський голова Києва.

Чергові зібрання біржового товариства, згідно зі Статутом, проводили двічі на рік: у січні (під час укладення контрактів) та в березні, на початку біржового року. Під час першого засідання розглядали пов'язані із фінансами питання й обрали членів Біржового комітету. На другому засіданні заслуховували звіт членів керівництва закладу про «зроблені на користь торгівлі розпорядження» та про стан торгівлі в попередньому році. Надзвичайні збори проводили за необхідності.

Питання на зібраннях біржового товариства вирішували прямим голосуванням, більшістю голосів. Виняток становили питання, пов'язані із визначенням суми біржового внеску або з витрачанням коштів товариства. У цьому випадку рішення приймалося тільки двома третинами членів товариства.

Згідно зі Статутом, Київське біржове товариство було головним керівним органом установи, рішення якого були обов'язковими для виконання Біржовим комітетом. Воно мало повноваження визначати регламент зборів, установлювати правила укладання біржових угод.

Функція Біржового комітету полягала у веденні біржових справ та господарчої частини. До складу органу входили голова, три члени і «гофмаклер», яких обирали з представників Київського біржового товариства на три роки. Упродовж цього терміну вони не мали права обіймати посади у міських органах влади).

Право відмови від обрання до керівного органу мали тільки ті члени Київського біржового товариства, які вже обіймали державні посади, або ті, хто не мав постійного представництва в місті. Членів Біржового комітету називали «біржовими старшинами». Їхні функції розподілялися між ними за

взаємною згодою. Відповідно до статті 13 Статуту вони не могли бути представниками однієї фірми [13, с. 89].

Біржовий комітет мав право обирати двох або трьох маклерів для виконання різних доручень. За згодою біржового товариства голова в разі необхідності наймав архітектора для догляду за біржовою будівлею, виконання необхідного ремонту; а також певну кількість службовців для ведення діловодства та листування.

Засідання Біржового комітету проводили не менше одного разу на тиждень. У надзвичайних випадках – у визначений головою час. У випадку відсутності голови комітету його місце займав заступник, обраний біржовим товариством з кола членів.

Однією з головних функцій голів було підтримання відносин із «місцями та особами, сприяння яких є необхідним у справах, пов'язаних із біржею та які потребують втручання керівництва».

Комітет безпосередньо контактував із керівником Київської губернії, а у разі необхідності мав право звертатися до адміністрації Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства. В останньому випадку голова комітету був зобов'язаний подати керівнику губернії копію документа, який надсилався на розгляд генерал-губернатора. Звернення комітету до Міністерства фінансів імперії мали бути завізовані очільником Київської губернії.

У Статуті також наголошено, що завідування Київською біржею здійснював Департамент торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів [13, с. 90].

Члени комітету були зобов'язані вести спеціальні журнали, у яких фіксувалися їхні розпорядження стосовно поточних справ, а також подання у різні державницькі інстанції.

Рішення на засіданнях Біржового комітету приймалися більшістю голосів. Якщо за рішення голосувало однакове число членів, його прийняття залежало від того, на який бік пристав голова або його заступник. Комітет

мав печатку із гербом Києва та надписом: «Печать Київського Биржевого Комітета» [13, с. 91].

У Статуті визначено головні обов'язки Біржового комітету, зокрема такі:

1. сприяння укладенням біржових угод;
2. ведення господарських біржових справ;
3. спостереження за вчасним і постійним надходженням доходів на утримання біржі;
4. ведення книги доходів та витрат [13, с. 91].

Окрім того, на Біржовий комітет було покладено функція спостереження за веденням торгівлі в межах торгівельних прав, які належать кожній особі за законом. Також орган мав запобігати «протизаконному маклерству, яке вело до шкоди та підриву комерції». Для цього заводили особливі книги, до яких вносили інформацію про осіб, які входили до складу біржового товариства: ім'я, прізвище, фірми, які вони представляли, місце проживання та звання.

Наступні статті Статуту визначали права та обов'язки гофмаклера, на посаду якого призначався член біржового товариства за поданням комітету та з дозволу міністра фінансів. Порядок його призначення, звільнення, права та обов'язки визначала особлива інструкція, правила якої встановлювалися відповідно до правил Санкт-Петербурзької біржі. Цей документ затверджувався міністром фінансів та мав бути узгоджений із київським губернатором.

Комерсанти, які працювали на біржі, згідно зі Статутом мали такі права та обов'язки:

1. виконання всіх розпоряджень біржових старшин, які доводилися у формі оголошень, розміщених у біржовій залі;
2. у разі виникнення непорозумінь члени біржі мали право звернутися із скаргою до Біржового комітету або до одного з його членів;

3. у випадку незадоволення рішенням Біржового комітету учасники торгів мали право звернутися із скаргою до очільника губернії [13, с. 91].

Біржові правила фінансової установи Києва встановлювали систему покарань для осіб, які займалися спекуляціями та зловживаннями. Зокрема, у Статуті відзначалося, що «якщо хтось з відвідувачів біржі буде спійманий під час поширення брехливої інформації, шкідливої для торгівлі, то ця провина каратиметься відповідно до «Уложенія о Наказаніяхъ, изд. 1866 г.» [13, с. 91].

На того, хто був помічений у незаконному маклерстві, яке завдавало шкоди торгівлі та вело до зниження доходів інших біржових маклерів, накладався штраф, половина з якого призначалася тому, хто доповів про зловживання. Інша ж половина йшла на допомогу пристарілим, неспроможним до справи біржовим маклерам. Якщо винуватець продовжував зловживати та був спійманий вдруге, то його більше не допускали на біржу.

Якщо ж порушник з'являвся на біржове зібрання всупереч забороні, то він підлягав арешту строком від трьох до семи днів та змушений був платити штраф, сума якого складала від 300 до 600 рублів сріблом. Штраф накладався і на комерсанта, який користувався для укладення торгівельних угод послугами незаконного маклера. Отримані таким шляхом гроші йшли на допомогу пристарілим маклерам.

Статут Київської біржі також встановлював джерела доходів закладу, які склалися із внесків за відвідування та дивідендів від капіталів і власності, які належали біржовому товариству. Надзвичайні витрати, які виникали в процесі діяльності установи, оплачували тільки за згоди біржового товариства, яке здійснювало загальний контроль над фінансовою діяльністю Біржового комітету. Щороку комітет робив фінансовий звіт, який публікувався у місцевих губернських відомостях [13, с. 91].

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. власна біржова установа з'явилася й у центрі Слобожанського краю – Харкові. У жовтні 1866 р. за ініціативи відомого місцевого комерсанта О. Алчевського був організований

Харківський біржовий комітет. 4 жовтня 1868 р. імператор Олександр II затвердив статут нової торгівельної установи.

Якщо Одеська та Київська біржа орієнтувалися переважно на торгівлю хлібом та цукром, то біржа в Харкові мала стати центром комерційних справ із продукцією промисловості, що швидкими темпами розвивалася на Слобожанщині та Донбасі. Така специфіка її діяльності була відображена, зокрема, і у біржовому статуті. «Харківська біржа є соборне місце для взаємних ... угод, за всіма оборотами торгівлі і промисловості і для отримання необхідних, пов'язаних з цією діяльністю відомостей... Харківську біржу можуть відвідувати особи всіх станів, як російські піддані, так і іноземці» [14, с. 306–310], – говорилося в документі.

Інші положення статуту Харківської біржі загалом збігалися з аналогічними документами інших біржових установ Російської імперії.

Важливим нормативно-правовим документом, що регулював діяльність біржових установ в Російській імперії, було «Положення про біржових маклерів, гофмаклерів, аукціоністів, нотаріусів, корабельних маклерів, диспашерів», прийняте російським урядом у січні 1831 р. спочатку як доповнення до статуту Санкт-Петербурзької біржі, а пізніше включене до «Статуту торгового». З 1848 р. дія цієї інструкції була поширена й на Одеську біржу [169, с. 230].

Цей нормативно-правовий документ, насамперед, регулював діяльність біржових посередників – маклерів. Основною сферою їхньої діяльності було надання допомоги учасникам торгів у пошуку контрагента (продавця або покупця), а також у підготовці укладання угод. При цьому біржовий маклер, діючи в інтересах обох сторін, лише готував угоду, але не укладав її ані від свого імені, ані від імені свого поручителя.

Кількість біржових маклерів на кожній з біржових установ спочатку була фіксованою, зокрема на Одеській біржі дозволялася робота 25-ти маклерів. У документі зазначено, що призначення на цю посаду відбувалося

шляхом голосування всіх членів біржової громади на невизначений строк після відкриття відповідної посади.

У документі була докладно описана багатоступенева процедура отримання звання біржового маклера, що складалася з кількох етапів. Перший етап передбачав публічне оголошення Департаментом зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів про відкриття вакансії біржового маклера. На другому етапі відбувалася подача претендентами заявки до Департаменту зовнішньої торгівлі з додатком доказів своєї відповідності вимогам, що висувають до кандидатів. На третьому – відбувалися вибори біржового маклера шляхом голосування купців 1-ї і 2-ї гільдії. На четвертому – претендент проходив іспит перед членами біржового комітету з володіння законодавством та іншими знаннями, необхідними біржовому інвестору. П'ятий етап передбачав затвердження біржового маклера Департаментом зовнішньої торгівлі та принесення присяги.

Окрім того, у «Положенні...» були сформульовані такі критерії, яким мав відповідати претендент на посаду біржового маклера: російське громадянство, грамотність, компетентність у торгівельних справах та наявність купецького звання [169, с. 231].

Також у документі законодавчо закріплювалися правила професійної поведінки біржових маклерів. Зокрема, вони повинні були поводитися чесно, неупереджено, зберігати таємницю здійснюваних операцій, застерігати поручителя в разі наявності ризику обману або шкоди і, своєю чергою, утримуватися від виконання доручень, спрямованих на вчинення «підробки або обману». Також маклерам заборонялося здійснювати біржові угоди у власних інтересах [169, с. 233].

Окрім того, на маклерів покладали зобов'язання складати і видавати сторонам угоди особливі «маклерські записки», які засвідчували сам факт здійснення операції.

За порушення встановлених правил біржові маклери передусім несли майнову відповідальність (грошові штрафи), а у виняткових випадках – до них застосовувалося таке покарання, як звільнення з посади [169, с. 234].

Особливу роль на великих біржах, згідно із «Положенням...», відігравали гофмаклери, яких з числа біржових маклерів призначав безпосередньо міністр фінансів. Гофмаклери займалися складанням курсової вартості активів, які оберталися на біржі, брали участь в укладанні угод для державних («казенних») потреб, а також стежили за належною поведінкою учасників торгів.

В останньому випадку гофмаклери звертали особливу увагу на участь у біржових угодах осіб, які не мають відповідного права, а також на маніпулювання ринком («поширення чуток, шкідливих торгівлі»).

Біржові Статути довгий час були основними провідними документами, що регулювали діяльність біржових установ, установлювали права й обов'язки біржових комітетів, визначали їхні повноваження. Водночас наприкінці XIX ст. в умовах подальшого розвитку капіталістичних відносин та їх ускладнення, прийняті раніше установчі документи вже не могли регулювати весь комплекс проблем, що виникали під час діяльності бірж. Тому в цей період розпочинається новий етап у реформуванні та подальшому вдосконаленні біржового законодавства.

Саме в цей час на вітчизняній біржі спостерігається різке зростання кількості і здійснюваних операцій, і курсової вартості дивідендних цінних паперів. У зв'язку із цим у листопаді 1894 р. цар Микола II погодився з думкою міністра фінансів С. Вітте про необхідність розроблення нового законодавства про діяльність бірж та акціонерних компаній. З цією метою була заснована міжвідомча комісія з представників міністерств фінансів, юстиції, внутрішніх справ і біржових комітетів. Керівником комісії став заступник міністра фінансів П. Цитович [169, с. 236].

Комісія отримала назву «Высочайше утвержденная Комиссия по пересмотру действующих законоположений о биржах и акционерных

компаніях». До її складу ввійшли представники Міністерства юстиції, Міністерства фінансів, Державного банку, Департаменту торгівлі та мануфактур, а також представники біржових комітетів провідних бірж Російської імперії, зокрема й України. Так, представником Київської біржі був Ф. Детятін, Харківської – О. Алчевський, Одеської – С. Зусман. Перше, установче, засідання цього органу відбулося 25 жовтня 1895 р.

Протоколи засідань вийшли друком у 1896 р. під назвою «Журнал засідань Найвище затвердженої Комісії з перегляду діючих законоположень про біржі та акціонерні компанії» і дають змогу простежити специфіку діяльності провідних біржових установ Наддніпрянської України, виявити позитивні та негативні сторони їхньої роботи. Зокрема, у протоколі засідання Комісії від 26 жовтня 1895 р. висловлено думку про те, що в біржових установах України мають місце зловживання у процесі складання «бюлетеня» – спеціального біржового документа, де публікувалися котирування тих чи тих активів, які торгувалися на біржах.

Ураховуючи, що біржі України орієнтувалися тільки на місцеву господарчу специфіку, члени комісії констатували, що «бюлетень Київської біржі цікавить місцевих мешканців лише у відношенні цін на паї цукрової промисловості», а «на Одеській біржі мають значення лише курсові бюлетені, пов'язані із торгівлею хлібом» [11, с. 13]. У всіх інших випадках біржові маклери орієнтуються лише на інформацію, яка публікувалася в бюлетені Санкт-Петербурзької біржі.

У «Журналах...» зазначено, що всі інші біржові установи імперії загалом не звертали уваги на власні фондові бюлетені. Тому можна зробити висновок, що масштаби торгів, хоча б хлібом і збіжжям, на Київській та Одеській біржах, були досить значними навіть на загальноімперському рівні.

Свою думку з цього питання висловив голова Харківської біржі О. Алчевський, який не погодився із думкою російського чиновництва про те, що саме бюлетень є «втіленням біржі». Він повідомив присутнім, що активізація діяльності Харківської біржі сезонна та пов'язана із проведенням

Хрещенської та Покровської ярмарок. «Зовсім не в тому полягає функція біржі, щоб створювати біржовий бюлетень; її мета та завдання – бути захисником торгівлі та промисловості цілого краю та об'єднувати розрізнене купецтво» [11, с. 18].

Свою позицію щодо недосконалості місцевого бюлетеня висловив також член Одеського біржового комітету С. Зусман. У відповідь на претензію стосовно того, що в бюлетені досить часто публікувалися недостовірні котирування продажу збіжжя, одеський маклер зазначив, що ціни на хліб в Одесі щоденно публікують усі провідні друковані видання [11, с. 18].

У протоколі від 27 жовтня 1895 року, крім іншого, представлена доповідь С. Зусмана щодо організації торгівлі хлібом на Одеській біржі. Він відзначив, що торгівля хлібом ведеться за зразками з комор, куди збіжжя привозять великі потенційні покупці. У жовтні 1895 р. у складах зберігалася приблизно 3 млн. пудів хлібу. За інформацією члена Одеського біржового комітету, усі готівкові угоди виконуються маклерами, як правило, поза біржами. Це пов'язано з тим, що час біржових зборів був недостатній для досить складних маніпуляцій, пов'язаних з оглядом товару.

Звичайними умовами укладення угоди були такі:

1. доставка купленого товару протягом 20-ти днів або 5 – 6 за наявності пароплавів;
2. внесення авансу в розмірі половини суми, на яку було закуплено збіжжя. Інша частина видавалася продавцю після доставки товару [11, с. 28].

Особливістю біржової торгівлі хлібом в Одесі, за повідомленням Зусмана, є також її відкритість: наступного ранку всі угоди публікуються в місцевих газетах, навіть із визначенням імен покупців та продавців.

За інформацією Зусмана, зразки хліба для продажу встановлювали великі торгові експортні компанії у зв'язку із вимогами іноземних ринків. Змішані партії, які збирають скупники в селян, як правило, не користувалися

довірою. Незважаючи на це, нерідко відбувалися зловживання, особливо при зниженні цін.

У цьому разі сторони зверталися до арбітражної комісії, яка існувала при Одеському біржовому комітеті. Її рішення формально були не обов'язковими, але фактично виконували їх усі, оскільки місцевий комерційний суд, зазвичай, підтримував комісійні вироби.

Особливу роль у формуванні цін на збіжжя в Одесі відігравали американські ціни. Зусман відзначав велику залежність місцевої цінової політики від ситуації на іноземних хлібних ринках [11, с. 30].

Наступного дня, 28 жовтня, крім іншого, розглядалася діяльність Київської біржі, яка орієнтувалася переважно на торгівлю цукром. Доповідачем з цієї теми виступив Голова Київського біржового комітету Ф. Дитятін, який повідомив, що на біржі здійснювалися угоди майже на всю кількість цукру, який виготовлявся в Імперії.

За його словами, продаж відбувався партіями від 1 до 100 тис. пудів через маклерів або сторонніх осіб за окремими марками, назви фірм не мали значення. Ціни на цукор установлювалися цукровим синдикатом і біржовим комітетом.

Ф. Дитятін відзначив, що багато угод уклалися поза біржею. Із ним погодився представник Харківської біржі Алчевський, який повідомив, що в Харківській губернії участь біржових маклерів у цукровій торгівлі досить незначна [11, с. 31].

Протоколи наступних засідань дають змогу простежити позицію представників біржових установ України щодо організації біржової справи в Російській імперії. Відзначимо, що їхні думки з тих чи тих питань не завжди збігалися з офіційною позицією.

Так, зокрема, дискусію викликало питання про стягнення біржового збору з осіб, які, хоча і брали участь у торгах, але й не укладали угод. Представник Міністерства фінансів наполягав на необхідності таких виплат, водночас представник Одеської біржі Зусман заявив, що біржовий збір

потрібно брати тільки з тих осіб, які укладають угоди. Це питання викликало жваву дискусію, проте, врешті-решт, перемогла думка державного чиновника [11, с. 49].

Помітними були зауваження представників українських бірж і під час обговорення інших питань, зокрема порядку обрання Голови біржового комітету, його повноважень, права власності біржових установ, легітимності рішень, прийнятих біржовими комітетами.

Висновки до розділу 2

Аналіз опублікованих актових джерельних матеріалів, зокрема законодавчих та статутних документів вищих органів влади Російської імперії та провідних біржових установ дозволив дійти до наступних висновків. Їх ретельне опрацювання дає змогу розглянути процес становлення біржової справи та систему організації біржі, що була характерна для другої половини ХІХ – на початку ХХ ст.

У представлених документах визначено права та обов'язки українських біржових установ, показано ступінь їхньої залежності від загальноросійських і місцевих органів влади, представлено організаційну структуру бірж, повноваження біржових керівних органів, зокрема біржових комітетів і біржових громад.

Спираючись на опрацьований значний пласт нормативно-правової документації, пов'язаної з діяльністю бірж, можна стверджувати, що вони мали досить високий рівень самостійності під час вирішення внутрішніх питань як організаційного, так і господарчого характеру.

У Російській імперії фактично не існувало детально розробленої нормативно-правової системи регулювання діяльності бірж, вона фактично складалася з положень, що були сформульовані в біржових статутах і розроблені місцевою біржовою громадою.

Саме статутні документи встановлювали правила та визначали основні напрями діяльності біржових установ України, зокрема Одеської, Київської та Харківської. До того ж вони містили права й обов'язки провідних учасників біржових торгів: і звичайних комерсантів, і маклерів, і гофмаклерів. У цих документах визначено час проведення біржових торгів, систему покарань за порушення правил біржової торгівлі та зловживання.

Окремими статтями сформульовано порядок обрання керівного органу біржових установ – біржового комітету, визначено його повноваження та способи організації господарської діяльності.

Попри майже повну тотожність статутних документів різних українських бірж, у них наявні й певні відмінності. Їх поява, насамперед, була зумовлена господарчою специфікою тих чи тих регіонів України, динамікою комерційного життя. Різняться і статус біржової громади, рівень її контролю за діяльністю біржових комітетів.

Разом із тим відзначимо, що досить часто статuti недостатньо враховували місцеву специфіку діяльності, зокрема українських біржових установ. Проаналізованим статутним матеріалам притаманний певний формалізм, який виявлявся під час їх складання, оскільки подеколи вони розроблялися лише для того, щоб відкрити біржу в тому чи іншому українському місті.

Водночас матеріали означеної класифікаційної групи дають змогу скласти уявлення про організацію біржової торгівлі в українських землях упродовж досліджуваного періоду, виявити головні напрями діяльності біржових установ, які оформлювалися відповідно до господарчої специфіки того чи того регіону.

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЛОВОДНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ БІРЖОВИХ КОМІТЕТІВ

3.1. Звіти біржових комітетів як джерело з історії діяльності провідних біржових установ України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Діловодна документація посідає особливе місце в комплексі історичних джерел з тієї чи іншої проблематики. Її унікальність та велике значення в процесі історичного дослідження зумовлені насамперед функціональною важливістю документальних матеріалів, оскільки без них не обходився жодний процес, пов'язаний із державною або соціально-економічною діяльністю. Український учений О. Літвінюк відзначив: «Діловодні матеріали – вид історичних джерел, функцією яких є документаційне обслуговування різноманітних управляючих систем (державні органи влади та управління, промисловість, банківська система тощо)» [109, с. 126].

Ще однією прикметною особливістю діловодних документів є їхня значна чисельність, що уможливорює більш докладний розгляд того чи того історичного процесу або явища.

Роль діловодної документації відзначала й українська дослідниця О. Коляструк. На її думку, вивчення діловодної документації сприяє систематизації знань про предмет історичного дослідження. Зокрема, у статті «Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти» зазначено: «Офіційні акти, розпорядчо-нормативні, виробничо-ділові документи, ділове листування проливають світло на масову повсякденність трудового процесу, суспільного життя, стосунків між різними владними і громадськими інститутами.

Офіційні документи необхідні, без них історик втратить загальну мапу дослідження, зіб'ється на манівці дрібниць, випадків, нетиповостей і виключень» [98, с. 7].

Зважаючи на думку науковця, доходимо висновку, що значення матеріалів цієї підгрупи в процесі історичного дослідження складно переоцінити. Я. Калакура вказав на те, що діловодні джерела є «найчисленнішими за кількістю, найрізноманітнішими за формою і найціннішими за значенням» [92].

Така оцінка є справедливою для комплексу діловодних джерел, пов'язаних із діяльністю провідних біржових установ України у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед масиву біржових діловодних документів, опрацьованих нами, найбільш цінними виявилися такі опубліковані й архівні матеріали:

1) організаційно-правова документація, яка дає змогу простежити порядок організації біржової торгівлі, висвітлити процес створення біржових установ, виявити особливості відносин між біржовим товариством та державними органами;

2) звітна документація (звіти, довідки);

3) рапорти, доповідні записки біржовиків до органів влади із висловленням рекомендацій стосовно покращення біржової торгівлі.

Ми опрацювали комплекс діловодних документів, які дають змогу висвітлити порядок офіційного відкриття біржової установи. Це переважно неопубліковані документальні матеріали, які вперше були введені в науковий обіг. Вони зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ); дозволяють розглянути діяльність переважно Київської біржі, а також простежити розвиток біржової справи в Україні загалом.

Були проаналізовані фонди, у яких зберігаються матеріали, що стосуються відкриття двох бірж України – Київської та Рівненської.

Аналіз архівних джерельних матеріалів доречно розпочати із документів, які становлять «Справу про створення у місті Києві купецької біржі» й належать до 1864 – 1869 рр. [1, оп. 39]. Це зібрання містить переважно рукописні документи, у яких розкрито процес створення Київської купецької біржі: Рапорт міського голови м. Київ на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора з проханням на дозвіл відкриття установи, Рапорт про продаж Київській міській громаді будинку купця Войтенка, який своєю чергою передавався Київській біржі, «громадський договір» про виділення кредиту на організацію роботи біржової установи, проект біржового уставу, рапорт про проведення виборів голови й членів біржового комітету, листування між Канцелярією Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора й Міністерствами фінансів та внутрішніх справ Російської імперії, рекомендації щодо створення Київської біржі з боку Департаменту торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів і Господарчого департаменту Міністерства внутрішніх справ, Указ імператора Олександра II про створення біржової установи. Справа також містить опублікований текст уставу Київської біржі.

Розглянутий пласт джерельних матеріалів дає змогу розглянути процес відкриття Київської біржі, зокрема узгодження цього проекту різними державними установами, починаючи від київського голови і закінчуючи різними загальноімперськими департаментами, міністерствами й відомствами.

За результатами аналізу документів можна зробити висновок, що відкриття біржової установи відбувалося в кілька важливих етапів. Спочатку міський голова мав звернутися до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора із подібним проханням. Коли дозвіл був отриманий, відбувався пошук будівлі, де мала бути розміщена біржа, а також міської громади, яка погодиться надати кредит для організації її діяльності. Одночасно Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор

подавав проект відкриття Київської біржі до Департаменту торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів та Господарчого департаменту Міністерства внутрішніх справ. Ці державницькі установи вносили свої пропозиції з цього питання, у разі потреби – зауваження до проекту біржового уставу, який також подавався на їх розгляд і був головним установчим документом. Процес узгодження тривав певний час, і після його завершення прохання про створення Київської біржі подавалося на розгляд імператору, який підписував відповідний Указ.

На початку ХХ ст. процес створення біржових установ в українських землях дещо змінився, про що свідчать документи, які зберігаються у фонді 442 Центрального державного історичного архіву України, об'єднані у «Справу з клопотання купців та промисловців щодо створення у місті Ровно товарної біржі» [8]. Представлений пласт джерельних матеріалів, який складається переважно з машинописних та частково рукописних документів, дає змогу розглянути порядок відкриття біржової установи.

Справа складається, насамперед, з клопотань з різних установ на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, а також у Міністерство промисловості та торгівлі, які подавалися з різних установ стосовно відкриття Рівненської біржі. Це, зокрема, Клопотання групи купців та промисловців Волинської губернії до очільника Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства, подібні документи складені в канцелярії Волинського губернатора та керівника Рівненського відділення Російського Державного банку. У Клопотаннях відзначалася «бажаність» і «своєчасність» утвердження товарної біржі в Рівному, ураховуючи, що місто є «досить великим торговим центром, яке усунуло на другий план свою метрополію – Житомир» [8, оп. 639, л. 2].

У Клопотанні до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора від керівника Волинського відділення Державного банку також зазначається, що торгівля в Рівному «швидко прогресує та захоплює досить широкий район» [8, оп. 639, л. 2].

Серед переваг відкриття товарної біржі в Рівному чиновник назвав і те, що «місто, поєднане зручними шляхами сполучення із найбільшими торгівельно-промисловими центрами, отримує свої товари на місцях їх виробництва та збуває їх за межі Волинської губернії, а деякі товари, зокрема хліб та ліс, навіть за кордон». Ураховуючи торгівельну значущість Рівного, як зазначено в документі, там уже існує неформальна біржова установа, проте «не має приміщення та представляє з себе натовп євреїв, які товчуться на вулиці» [8, оп. 639, л. 2].

Отже, у Клопотанні робиться висновок, що «для такого великого торгового центра біржа, само собою зрозуміло, вкрай необхідна», оскільки «необхідно місце, де торговці могли б отримувати відомості про ціни на товари, про місця їхнього збуту й обговорювати інші комерційні питання» [8, оп. 639, л. 2].

Відзначимо, що разом із Клопотаннями до справи також додано біржовий статут як визначальний та головний документ, укладання й затвердження якого було головною умовою відкриття біржових установ і в Україні, і в Російській імперії загалом.

Важливим джерелом не тільки з історії біржової справи України в досліджуваній період, а й соціально-економічного розвитку на українських землях загалом є звіти біржових комітетів, провідних біржових установ. Як зазначалося вище, пласт цих джерельних матеріалів можна умовно розділити на дві підгрупи: першу складає звітна документація біржових комітетів, до другої належать рапорти та доповідні записки в державні установи щодо шляхів збільшення ефективності діяльності бірж.

Розглядаючи звітну біржову документацію, насамперед потрібно згадати регулярні звіти Київського біржового комітету, які щорічно публікувалися у формі брошури та надсилалися в державні установи, що відповідали за розвиток промисловості й торгівлі. У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) зберігаються екземпляри цих документів, що відправлялися в Канцелярію Київського, Подільського та

Волинського генерал-губернаторства. Зокрема, це Звіт про діяльність біржового комітету Київської біржі за 1894 рік. У цьому виданні міститься, зокрема, така інформація: прихід і витрати фінансових надходжень за звітний рік, баланс доходів і витрат, кошти, що виділялися у т. зв. «шкільний фонд».

Статистичні дані, наведені в цій частині Звіту, дають змогу проаналізувати господарчу діяльність бірж, джерела доходів, які надходили до біржового комітету з торгівельних операцій, а також завдяки власній господарчій діяльності.

Зазначимо, що в 1894 р. Київська біржа отримувала доходи за рахунок членських внесків цукрозаводчиків та інших осіб (лева частка фінансових надходжень – О. Алтухов), передачі в оренду частини будівлі, де відкривалися магазини, а також процентів за вкладом, розміщеним у Київському відділенні Міжнародного банку.

Витрати склалися з відрахувань на канцелярські товари, передплату газет, оплату користування телефоном, зарплатню Секретареві, Доглядачу, швейцару, двірнику, прислузі. Значними були витрати на комунальні послуги та асигнування у шкільний фонд. Окремо кошти виділялися на вінки померлим учасникам біржі.

У наступному розділі Звіту наводили статистичні дані щодо торгівельної діяльності Біржового комітету. Відзначимо, що, судячи із статистичних даних, наведених у Звіті, головним товаром, який котувався, у досліджуваній період був цукор. Торгівельні обороти в 1894 р. цим товаром склали 123 033158 крб. [3, оп. 625].

Окрім того, на Київській біржі активно торгували збіжжям, житом, ячменем, вівсом, просом, маком, кукурудзою, льоном, ропаком, конопляним насінням, чечевицею, горохом, гречкою та іншими торгівельними культурами. Загальний торгівельний обсяг склав 8724952 крб. [3, оп. 625].

Важливою частиною діяльності Київської біржі, як свідчить інформація зі Звіту, були також торгівельні маніпуляції із цінними паперами, що відбувалися у Фондовому відділі. Серед цінних паперів, які котувалися на

біржі, можна відзначити Заставні листи Київського земельного банку, Облігації Київського міського кредитного товариства, акції Земського банку, Державні банківські білети, облігації «Східного займу», акції Київської міської залізниці, паї Товариства цукрових заводів.

Порівняно з торгівлею цукром, фондові спекуляції на Київській біржі мали відносно невеликі розміри. Їхній обсяг склав 5558514 крб. [3, оп. 625].

Наступний розділ звіту присвячено аналізу особливостей реалізації торгівельних операцій, у яких була задіяна Київська біржа. Природно, що акцент було зроблено на міжнародній торгівлі цукром – ключовому товарі, з яким біржова установа виходила на світовий ринок. У Звіті біржового комітету за 1894 р. представлено аналіз торгівлі із західноєвропейськими країнами та західними губерніями Російської імперії, зокрема із Фінляндією.

У документі зазначено, що більшість цукру «Південно-західного краю», який проходив через Київську біржу, йшов на продаж до Італії та Англії. Водночас, як повідомлялося у Звіті, продаж цього товару до західних провінцій Російської імперії не мав принципового значення.

Також у документі подано коротку характеристику закордонної торгівлі, до якої була задіяна Київська біржа. Так, у Звіті представлений рапорт біржового комітету до міністерського Департаменту мануфактури та торгівлі від 2 серпня 1894 р., у якому відзначено, що «з Південно-західного краю відпускаються за кордон переважно сільськогосподарські продукти та цукор, за яким уже встановилися правильні відносини та наявні, як за кордоном, так і тут, посередники в достатній кількості; ціни та інші умови продажу цих товарів легко контролюються» [3, оп. 625, с. 22].

Також відзначено, що більшість товарів експортувалася в «сирому вигляді» [3, оп. 625, с. 22].

У зв'язку із важливістю закордонної торгівлі біржовий комітет у рапорті висловлював побажання про встановлення тіснішої взаємодії між Київською біржею та дипломатичними представництвами Російської імперії, зокрема консульствами. «На думку біржового комітету, дуже корисно було б

накласти на наших консулів обов'язок установлювати із біржовими комітетами безпосередні відносини, повідомляючи у формі бюлетенів свідчення про різні товари, які можуть бути помічені, як такі, що вже виробляються або можуть вироблятися у Росії, із вказівкою існуючих за кордоном цін, попиту та т. ін.» [3, оп. 625, с. 23].

Своєю чергою в рапорті відзначалося також, що «комітету бажано було б мати ґрунтовні свідчення про місця перебування за кордоном наших консулів, з якими комітет за необхідності мав змогу вступати у відносини» [3, оп. 625, с. 24].

Окрім того, у Звіті представлено докладний аналіз виробництва цукру, збіжжя та інших товарів, які продавалися на біржі впродовж звітного періоду, рекомендації щодо реформування промислового та інших податків, подано інформацію про кадрові перестановки в комітеті та некрологи членів Київської біржі, які померли в 1893 – 1894 рр.

Розвиток біржової справи в інших регіонах України, що входили до складу Російської імперії у досліджуваний період, дають змогу розглянути також й інші звітні документи з діяльності бірж. Зокрема, певні аспекти діяльності Одеської біржі за різні роки розглянуто у «Звітах Одеського комітету торгівлі та мануфактур», які сьогодні зберігаються у «Строганівському фондї» Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Одеський комітет торгівлі та мануфактур – це громадський представницький орган, членами якого були провідні комерсанти міста. Більшість засідань комітету, враховуючи спільність комерційних інтересів, відбувалися спільно із біржовим комітетом Одеської біржі. Отже, Звіти комітету дають змогу розглянути й біржову діяльність у «Південній Пальмірі».

Звіт – це надрукована брошура, окремі екземпляри якої після публікації надсилалися в провідні державні органи міста та губернії,

передусім у Канцелярію Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства.

За структурою «Звіти Одеського комітету торгівлі та мануфактур» схожі із Звітами Київського біржового комітету. Перша частина видання містить інформацію про фінансову діяльність комітету, його прибутки та витрати. Також подано дані стосовно кількості проведених засідань і питань, які на них розглядалися.

Друга частина видання містить інформацію про стан розвитку торгівлі за звітний рік. Розгляд цього аспекту розпочинається з аналізу головних тенденцій розвитку торгівлі збіжжям, оскільки його продаж і на міжнародному, і внутрішньому ринку мав визначальне значення для Одеси.

Зокрема, «Звіт про діяльність Одеського комітету торгівлі та мануфактур» з 1884 р. [23] розпочинається з аналізу тенденцій торгівлі хлібом на внутрішньому і зовнішньому ринку.

Серед аспектів, які потрапили в поле зору одеських комерсантів, були ціни на врожай 1884 р. та порівняння їх з цінами попередніх років, вихід на міжнародний ринок збіжжя нових гравців-конкурентів, передусім США, стан перевезення цього товару залізницею та морським торгівельним флотом, нові податки тощо. У «Звіті» повідомлялося, що підзвітний рік був дуже важким у торгівлі зерном для Одеси.

Це було зумовлено різким падінням ціни на «хлібний товар». «Побоювання, висловлені комітетом у тогорічному звіті на рахунок хлібної торгівлі, на жаль, не тільки виправдалися, а й були перевершені дійсністю. Ціни на хлібний товар продовжували знижуватися не тільки в Одесі, а й на всесвітньому ринку, і падіння це діяло руйнівно не стільки на торговців, які вже мають гіркий досвід, скільки на виробників, хоча втрати останніх не могли не позначитися на загальній торгівлі» [23, с. 7].

З-поміж головних причин хлібної кризи у «Звіті» названо появу нового потужного гравця – США, чий вихід на міжнародний ринок зерна значно підвищив пропозицію над попитом, що і викликало падіння цін. Вихід

із ситуації вбачався в нарощуванні конкурентних переваг над американським зерном шляхом покращення, насамперед, торгівельної інфраструктури. «Беззаперечне перше місце посідає вдосконалення шляхів сполучення, у яких ми нескінченно відстали не тільки від Сполучених Штатів, але випереджені вже навіть Індією... Звідси вже зрозуміло, якою важкою накладною витратою лягає на наш хліб недостатність наших шляхів» [23, с. 19].

У документі відзначено транспортну особливість, яка надавала конкурентні переваги американським комерсантам, – це близькість головних сільськогосподарських районів до залізничних станцій (25 верст), водночас у Південній Україні така відстань у середньому складала приблизно 100 верст. Відповідно робився висновок, що «згущення залізничної мережі і у доповнення до цього шосування підвізних шляхів до станцій – це головна умова того, щоб зробити для нас конкуренцію із Сполученими Штатами не тільки можливою, а й успішною [23, с. 20].

Виконання цієї умови сприятиме ліквідації й інших несприятливих факторів, зокрема витісненню надмірної кількості посередників, діяльність яких сприяє підвищенню ціни на південноукраїнське збіжжя.

Також автор представленою у «Звіті...» аналізу хлібної торгівлі спростовував популярне в тодішніх комерційних колах упередження стосовно того, що головною конкурентною перевагою південноукраїнських земель у торгівлі хлібом є дешевизна робочої сили: «панує думка, що дешевизна у нас робочої плати складає єдину перевагу перед американськими порядками і що саме воно має виручити нас з тієї бідності, у яку нас поставила американська конкуренція.

Проте навіть за грошовим розрахунком різниця не така велика, як зазвичай вважають. У період урожаю в Акерманському, Херсонському та Одеському повітах у більшій частині Катеринославської та Таврійської губернії власник землі платить своєму робітнику до 2 карбованців за добу. Це майже стільки ж, скільки дає своєму «помічнику» («help») фермер у Канзасі та Небрасці» [23, с. 21]», – відзначається у повідомленні.

Окрім того, автор нарікав на величезну кількість свят і постійні простої у роботі, чого не було в Сполучених Штатах. Ця проблема могла б бути вирішена на рахунок ширшого використання механізованих знарядь праці, проте на Півдні України це викликало появу нових проблем, зокрема «дорожнечі удосконалених знарядь праці, невміння їх обслуговувати, відсутність достатньої кількості матеріалів» [23, с. 21].

З огляду на це в документі знову відзначається необхідність «згущення залізничної мережі», оскільки станції «слугували б і школами для механіків, машиністів та інших необхідних техніків, а також майстернею для тих, хто прийде сюди працювати [23, с. 21].

Відзначено й невміння робітників берегти надані їм механічні знаряддя й пристрої та навіть навмисне їх псування. Як записано у «Звіті...», така риса не є проявом «національної особливості», а швидше « рисою загальнолюдської природи». Вона ліквідується лише шляхом «встановлення солідарності між інтересами робітників та капіталу, перетворенням перших з батраків у власників» [23, с. 21].

Докладний аналіз ринку зерна наведено й у звітних документах за наступні роки, зокрема у «Звіті про діяльність Одеського комітету торгівлі та мануфактур» за 1889 р. [24]. Зафіксовано, що впродовж звітнього року експорт зернових продуктів з Одеси склав 105 млн. пудів [24, с. 7].

Зазначено, що такого високого показника в умовах неврожаю вдалося досягти за рахунок експорту хліба, який зберігався на складах Одеси ще з 1888 р. «Цим і був досягнутий значний розмір експорту, оскільки власне врожай 1889 р. був у краї далеко не задовільний, як у кількісному, так і в якісному відношенні, тому хліб цього врожаю поступав до Одеси достатньо слабо» [24, с. 7], – акцентовано у «Звіті».

Іншою проблемою, з якою зіткнулися експортери хліба в 1889 р., був вихід на європейські ринки Сполучених Штатів Америки. Це зумовлювало занижку, на думку одеських комерсантів, ціну в Західній Європі. Зі свого боку занижкі ціни «стали причиною великих втрат для виробників хліба».

Тим не менш, як зазначено у «Звіті», загалом 1889 р. не дав значних прибутків експортерам, проте й не став для них неприбутковим.

Далі представлено докладний аналіз причин зниження цін на хліб на провідній для ринку збіжжя в той період Лондонській біржі й на місцевій – Одеській. Також поданий у Звіті аналіз міжнародної торгівлі збіжжям показує, що в останній третині ХІХ ст. найбільшим покупцем цього товару стала Велика Британія, куди було відправлено 29 млн. пудів хліба, потім Німеччина, далі – Голландія та Бельгія. У документі представлено таблицю, у якій наведено статистичні відомості про розподіл хлібного експорту до країн Західної Європи та інших зарубіжних країн з Одеси у 1889 р.

Табл. 1. Постачання пшениці до зарубіжних країн згідно зі «Звітом про діяльність Одеського комітету торгівлі та мануфактур» за 1888 – 1889 рр. [24, с. 12]

Країна	1888 р.	1889 р.
Італія	8,120,000 п.	7,380,000 п.
Голландія	7,260,000 п.	8,960,000 п.
Бельгія	7,135,000 п.	5,000,000 п.
Франція	6,360,000 п.	8,540,000 п.
Німеччина	935,000 п.	640,000 п.
Америка	870,000 п.	–
Австро-Угорщина	785,000 п.	600,000 п.
Іспанія	455,000 п.	800,000 п.
Єгипет	360,000 п.	–

Значним, за статистичною інформацією, наведеною у «Звіті», був й експорт інших зернових культур, зокрема кукурудзи, жита, ячменю та ін. Серед головних країн, які закупували ці товари, були Великобританія, Голландія, Бельгія, Данія, Швеція, Італія, Німеччина, Франція та ін.

Загалом же, згідно із наведеними в документі даними, сукупний експорт у зарубіжні країни з Одеси склав біля 105 з половиною мільйонів пудів у 1889 р., що було на 13 мільйонів пудів менше, ніж у 1888 р. [24, 1889, с. 18]. Сукупний експорт збіжжя розподілився так: Великобританія – 46,000,000 пудів (у 1888 р. – 53.000.000 п.), Голландія: – 20,000,000 п. (у 1888 р. та ж сама кількість), Бельгія – 12,000,000 п. (у 1888 р.– 11.000.000 п.), Італія – 9,500,000 п. (у 1888 р. – 7.500.000 п.), Німеччина – 8,500,000 п. (у 1888 р. – 5.500.000 п.), Франція – 17,500,000 п. (у 1888 р. – 11, 500,000 п.), Данія – 1,50.0,000 п., Америка, Австро-Угорщина, Швеція, Іспанія и Єгипет [24, с. 19].

Також у документі наведено статистичні відомості про внутрішній продаж збіжжя, зокрема у такі міста Південної України, як Миколаїв, Севастополь, Бердянськ, Одеса, а також у Санкт-Петербург, Ригу та ін. У «Звіті» констатовано зменшення торгівлі хлібом порівняно з 1888 р. приблизно на 100 мільйонів пудів [24, с. 19].

Оскільки біржова торгівля збіжжям передбачала врахування всіх факторів, які впливали на неї, у «Звіті» представлено докладний аналіз експортної політики головних конкурентів Російської імперії на світових ринках, зокрема США, Індії, Австро-Угорщини, Австралії.

Одним із головних факторів, що сприяли не вигідній кон'юктурі у торгівлі хлібом, стало масоване проникнення на ринки Західної Європи Сполучених Штатів, що своєю чергою зумовило зменшення попиту й ціни порівняно з 1888 р.

Серед інших негативних факторів, які враховувалися при проведенні торгівельних операцій із зерном на Одеській біржі, можна виділити також неврожай 1889 р., збільшення тарифів на залізничне перевезення, збільшення орендної плати за користування елеваторами та складами. Також біржова спільнота звертала увагу на розвиток залізничного сполучення, стану річного шляху Дніпром та Дністром, наявності робочої сили та ін.

Також у «Звіті» представлено аналіз експорту інших товарів, які продавалися на Одеській біржі, зокрема йдеться про цукор, спирт, тютюн, бавовну, худобу, м'ясо, сало, рибу, нафту, добрива, вироби з металу, різні тканини, деревину та ін.

Іншим провідним напрямом діяльності Одеської біржі в досліджуваний період були торгівельні операції з цінними паперами: облігаціями державних та приватних позик, акціями провідних російських та іноземних підприємств, векселями банків тощо. Головні фондові коливання, аналіз ринку цінних паперів також наведено у «Звітах про діяльність Одеського комітету мануфактур та торгівлі». Також проводилися різноманітні валютні операції [24, с. 94].

Отже, звітна документація провідних бірж, що діяли на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст., становить цінність для аналізу діяльності біржових установ. Звіти містять важливі свідчення стосовно розвитку зовнішньої і внутрішньої торгівлі, у яких активну роль брали Одеська та Київські біржі.

Також у них представлений аналіз негативних і позитивних факторів, які впливали на загальну торгівельну кон'юнктуру. Не менш важливими є й огляди тенденцій розвитку фондового ринку Російської імперії та аналіз причин валютних коливань, оскільки саме біржі відігравали провідну роль у цьому секторі господарчого життя і в Україні, і в Російській імперії загалом.

Як відомо, одним із негативних наслідків вступу Російської імперії у Першу світову війну (1914 – 1918) стала поступова економічна стагнація. Зрештою економічні труднощі, падіння життєвого рівня населення, дефіцит на головні продукти споживання стали однією з причин повалення царського уряду в лютому-березні 1917 р.

Масштабні соціальні-економічні трансформації, викликані Першою світовою війною та Лютневою революцією, негативним чином позначилися й на розвитку біржової справи на українських землях. Ця тенденція відображена у «Звіті про діяльність Одеського комітету торгівлі та

мануфактур» за 1917 р. Вже у вступному слові констатовано, що «діяльність комітету в 1917 р., як і всіх інших громадських торгівельно-промислових організацій, була поставлена у виключно несприятливі умови» [25, с. 6].

Відзначено повну деградацію чинної раніше системи організації торгівельно-промислової діяльності. Це, на думку представників одеської комерційної громади, було пов'язано із подіями на фронтах Першої світової війни та Лютневої революції. Саме тому, як відзначено у «Звіті...», робота торгівельно-промислових товариств, у тому числі й місцевого біржового комітету, була переважно зосереджена на організаційних питаннях. «Робота ця стала виключно випадковою і спрямованою у бік внутрішньої реорганізації та можливого пристосування до вимог та умов моменту, ніж до планомірного захисту інтересів промисловості й торгівлі» [25, с. 7], – зазначено в документі.

У «Звіті», крім іншого, представлено результати діяльності Одеського біржового комітету, який ще наприкінці 1916 р. став одним із ініціаторів реорганізації існуючої системи громадської участі комерсантів у соціально-економічному житті країни. Як зазначено в документі, у грудні 1916 р. представники провідних біржових установ Російської імперії зібралися на нараду в Москві, під час якої були обговорені питання, пов'язані зі структурною реорганізацією громадських торгівельно-промислових представництв, а також інші важливі економічні питання, актуальні на той час.

За результатами обговорення було прийнято резолюцію, у якій містився заклик до проведення масштабного З'їзду представників біржових комітетів. «На нараді відзначено, що відсутність правильної організації заважає торгівельно-промислому класу зайняти положення, яке мало бути по праву йому належати у державі» [25, с. 11], – сказано у «Звіті...». Також присутні на нараді представники дійшли висновку, що «існуючі біржові комітети через їхню недосконалу організацію та нестачу коштів не в змозі

правильно та повно бути виразниками думок та відстоювати інтереси всього торгівельно-промислового класу» [25, с. 11].

Саме тому було вирішено провести загальноросійський З'їзд представників біржових комітетів. Після обговорення та узгодження цього питання із Міністерством фінансів було визначено дату проведення заходу – 25 січня 1917 р. Одеський біржовий комітет на ньому представляв А. Харі.

Окремо на нараді обговорювали шляхи вирішення т. зв. «продовольчого питання», що виникло внаслідок дефіциту споживчих товарів у роки Першої світової війни. Як зазначено у «Звіті...», його вирішення «можливо лише за умови широкої участі біржових комітетів у закупівельних операціях і у загальному спрямуванні усієї цієї справи» [25, с. 11].

У «Звіті» повідомлено, що повноцінного З'їзду провести не вдалося. Тим не менш, за результатами неформальної зустрічі представників біржових комітетів, яка пройшла замість нього, було вирішено створити представницький орган торгівельно-промислового класу, що дістав назву Всеросійський союз торгівлі та промисловості.

Окрім вже вказаного повідомлення, у «Звіті...» також проаналізовано стан розвитку торгівлі в 1917 р., що був визнаний незадовільним. Зокрема в документі зазначено, що внаслідок «закриття Одеського порту для торгівельних оборотів» місто позбулося «головного життєвого нерву, через який переважно проходив експорт та імпорт, як закордонний, так і внутрішній» [25, с. 23].

«Ті 200 мільйонів пудів різних товарів, які щорічно проходили через Одеський порт, зникли з обігу одеської торгівлі, не отримавши жодної компенсації у залізничних перевозках», – зазначено в документі.

Аналізуючи наведену у «Звіті статистичну інформацію» можна дійти висновку, що під час звітного року зовнішня торгівля – основа основ одеського розквіту в попередні роки – скоротилася до мінімуму та мала переважно внутрішній характер. Особливо це було помітно у сфері експорту

різних сортів збіжжя. Внаслідок військових дій Одеса втратила значення одного з головних гравців на міжнародному хлібному ринку. «Хлібний вивіз не мав місця і хлібна торгівля Одеси залежала виключно від вимог армії та внутрішнього споживання» [25, с. 24], – зазначається в документі.

Закриття порту та припинення вивозу збіжжя, на думку авторів «Звіту...», мали катастрофічні наслідки. Відзначено, що, «як і в попередні роки, Росія, і зокрема, Одеса, разом зі своїми південноросійськими портами відмовилася від ролі постачальника на міжнародному хлібному ринку, поступившись своїм заокеанським конкурентам, зокрема Сполученим Штатам Америки» [25, с. 24].

У 1917 р. майже повністю припинилася й міжнародна торгівля, іншим провідним товаром на масштабному експорті якого базувалася економіка українських земель, – цукром. «Передусім необхідно констатувати майже повне припинення вивозу цукру. У найнезначніших розмірах вивіз цього товару спостерігався лише на наші природні ринки до Персії та Фінляндії» [25, с. 42], – зазначено в документі.

Також автори «Звіту» стверджували: незважаючи на те, що майже весь вироблений цукор йшов у 1917 р. на задоволення потреб внутрішнього ринку, істотно відчувався дефіцит цього товару. Це було пов'язано зі зменшенням кількості цукрових та рафінадних заводів в українських землях, а також зі скороченням земель, відведених під посіви цукрового буряку.

Для того, щоб ліквідувати негативні наслідки дефіциту, восени 1917 р., як повідомлено у «Звіті», уряд пішов на монополізацію торгівлі цукром на внутрішньому і зовнішньому ринках. Проте ціни на товар продовжували зростати [25, с. 46].

Розглядаючи звітну документацію як джерело історії біржової справи України у другій половині XIX – початку XX ст., варто згадати і статистичні матеріали, які в різні роки публікувалися представниками біржової та комерційної громади. Найбільш корисним для реалізації завдань дослідження виявився щорічник «Торгівельно-промисловий світ Росії. Рік війни».

У цьому виданні, опублікованому в 1916 р., детально описано діяльність біржових комітетів Росії загалом й України зокрема під час перших років Першої світової війни. У документі наведено відомості про склад біржових комітетів, кадрові зміни, а також стисло подано головні відомості про діяльність у комерційній сфері і царині меценатства. Так, у щорічнику відзначено, що, наприклад, Київський біржовий комітет з початку війни активно долучився до громадського життя, підтримуючи армію: був створений спеціальний комітет зі збору коштів, за перші роки війни відкрито чотири лазарети для поранених. Окрім того, була ініційована передплата на потреби війни, у перші дні якої було зібрано 156 тис. карбованців [27, с. 78].

Що ж стосується торгівельної діяльності, то, як повідомлено у виданні, Київська біржа зіткнулася із кризою, викликаною занепадом експорту цукру за кордон та передачею більшої частини залізничного парку на користь армії [27, с. 78].

Згідно із наведеними в щорічнику даними впродовж цього періоду до громадської діяльності активно долучився й Харківський біржовий комітет. Зокрема, на кошти членів біржі було засновано лазарет для поранених за почесного головування місцевого губернатора М Катеринича [27, с. 78].

Постраждала діяльність й інших біржових установ, які залежали від експортної зовнішньої торгівлі. Так, у щорічнику повідомлялося, що Миколаївська біржа внаслідок закриття порту для торгівлі хлібом була змушена переорієнтувати діяльність на обслуговування внутрішнього ринку.

Значних втрат від війни зазнали й інші біржові установи України. Зокрема, Кременчуцька біржа, яка до 1914 р. спеціалізувалася на проведенні торгівельних операцій, пов'язаних із продажем борошна, лісу, тютюну, махорки, будівельних матеріалів, була змушена різко зменшити обіг своєї діяльності.

«Війна та близькість фронту негативно вплинули на більшість галузей торгівлі, проте біржовий комітет став на варті місцевих економічних

інтересів та залучився до загальної мобілізації промислових та торговельних сил Росії» [27, с. 79], – зазначено у виданні.

До підтримки діючої армії залучився й Катеринославський біржовий комітет, який «брав активну участь у закупівлі фуражу та надавав допомогу пораненим і хворим солдатам та їхнім родинам» [27, с. 79].

На жаль, представлений у виданні аналіз діяльності та становища біржових установ Наддніпрянської України у роки Першої світової війни виявився неповним. Так, зазначено про «відсутність інформації» про окремі біржі, зокрема Херсонську. Деякі біржові установи, як Одеська, – навіть не згадано.

Наведений у щорічнику звіт дає змогу досить детально оцінити ступінь економічних втрат, яких зазнали біржі і комерційна торгівля України загалом у роки війни, а також розглянути залучення цих установ до громадської роботи у цей період.

Отже, звіти біржових комітетів як частина діловодної документації мають вагоме значення у процесі дослідження розвитку біржової справи України у досліджуваний період. Вони дають змогу розглянути тенденції розвитку провідних господарчих галузей регіонів, до яких були залучені провідні біржі України. У документах представлено результати збору чергового врожаю збіжжя та цукру, проаналізовано тенденції цінової політики на внутрішньому та зовнішньому ринках, висвітлено процеси та фактори на іноземних ринках, що могли негативно або позитивно вплинути на розвиток провідних галузей України, пов'язаних із зовнішньою торгівлею.

3.2. Доповідні записки, рапорти біржових комітетів до державних установ та їх значення в дослідженні розвитку біржової справи України

Особливістю діловодства провідних біржових комітетів у досліджуваний період було те, що їх члени часто супроводжували звітну документацію різними доповідними записками, у яких викладали свої

погляди на ті чи ті економічні питання та пропонували різні шляхи збільшення ефективності державної політики у цій галузі. Такі побажання й рекомендації часто оформлювалися та публікувалися у формі брошур, які надсилали до канцелярії державних органів, що відповідали за реалізацію комерційної діяльності.

Окремі праці рекомендаційного характеру часто супроводжували Звітні документи Київського біржового комітету. Вони містили не тільки інформацію про діяльність, а й рекомендації щодо вдосконалення діяльності біржових установ на українському й загальноросійському рівні.

Як правило, до звітів додавалися друковані Доповідні записки, підготовлені провідними членами біржових комітетів, у яких викладали ті чи ті побажання щодо підвищення ефективності діяльності бірж. Зокрема, у Звіті Київського біржового комітету за 1906 р. як додаток представлено документ «Думки з приводу «Проекту Положення про виборні заклади торгівельно-промислового класу та про біржовий устрій», підготовлений членом Київського біржового комітету К. Фішманом. Цей документ містить рекомендації щодо створення спеціального представницького органу представників комерційного світу, проект якого було підготовлено та подано на розгляд до Міністерства фінансів Російської імперії ще в 1903 р.

Одночасно тривав процес його обговорення й узгодження з представниками тогочасних провідних торгівельно-промислових організацій і товариств. Автор документа відзначав низький рівень біржової торгівлі в Російській імперії, небажання негоціантів користуватися цивілізованими послугами біржових установ. «Уявлення про користь самої біржової торгівлі з великими труднощами проникає в різні верстви російського торгівельно-промислового населення. Щодо ролі біржі як радника з питань, що стосуються тих чи тих заходів торгівельно-промислового життя країни, то тут роль біржі надто обмежена та обмежується лише паперовим листуванням із Міністерством фінансів або направленням своїх депутатів до тих чи тих урядових комісій та нарад» [7, оп. 637, л. 20], – відзначав К. Фішман

Автор виділив дві нагальні причини такої незадовільної ситуації. Перша проблема, на його думку, полягала в тому, що «склад біржового товариства випадковий та не відображає інтересів місцевого торгівельно-промислового класу, бо до виборів залучаються не всі особи торгівельно-промислового світу» [7, оп. 637, л. 21].

Друга проблема полягала в бракові коштів, «необхідних для обслуговування інтересів торгівельно-промислового класу», які були в розпорядженні біржі, [7, оп. 637, л. 21].

Для подолання означених проблем К. Фішман пропонував такі заходи: залучення до виборів біржових представницьких органів усіх представників торгівельно-промислового класу, надання їм усім виборчих прав; зробити такі органи постійно діючими, а їхнім членам надати значно більші компетенції та повноваження [7, оп. 637, л. 21].

Наявні у Звітах і більш нагальні рекомендації, які стосувалися підвищення ефективності організації торгівельної діяльності в межах Російської імперії. Зокрема, у Звіті Київського біржового комітету за 1912 р. як додаток представлена «Особлива думка» Голови цієї організації Г. Ланвіля щодо «Правил про порядок розподілу вагонів під загрузку завантаження хліба».

У цьому контексті варто згадати брошуру «Вільна гавань у Одесі, її значення та устрій» [21], підготовлену одеськими біржовим комітетом у 1913 р. та представлену на спеціалізованому конкурсі Міністерства фінансів Російської імперії. Головна ідея, викладена у виданні, полягає в необхідності введення в Одесі спеціального торгівельного режиму, що мав назву «вільна гавань», під якою упорядники видання розуміли «порт, який існує на основі повної свободи товарообігу, яка, у свою чергу, досягається наданням різних пільг задля втримання у власних руках вигідної транзитної торгівлі» [21, с. 7].

На думку представників Одеського біржового комітету, привілей «вільної гавані» дає можливість для динамічного розвитку міжнародної

торгівлі, при цьому не порушує інтересів вітчизняних виробників, захищених від конкуренції з імпортними товарами шляхом прийняття протекціоністських законів. «Користуючись такими привілеями, кожна країна, якими б вона не була закрита жорсткими кордонами, має змогу контактувати із міжнародним ринком та брати участь у міжнародній торгівлі, не лякаючись іноземної конкуренції для власної видобувної та переробної промисловості, набуваючи з такого становища найбільші вигоди для зростання власних виробничих сил» [21, с. 9], – сказано в документі.

Автори роботи вказували на те, що актуальність надання окремим російським портовим містам режиму «вільної гавані» завжди була високою, проте злободенність цього питання значно зросла на фоні посилення військово-політичних та економічних протиріч із Німеччиною.

На думку авторів, зростання значення прямого конкурента Росії на міжнародних ринках було зумовлено активним використанням цього фактору. «Спираючись на організацію власних вільних гаваней, Німеччина у мирний час широко вела фундаментальну торгівлю всіма найважливішими предметами заокеанського привозу... Не можна не відзначити, що успіхи Німеччини у захопленні ринків збуту ставали в останній роки настільки значними, що Англія, яка мала першість у торгівлі, поступово втрачає її» [21, с. 9], – відзначено в проекті.

У документі був представлений план надання режиму «вільної гавані» усім важливим приморським містам Російської імперії, проте ключова роль у ньому відводилася Одесі, яка, на думку членів біржового комітету, відігравала провідну роль у російській міжнародній торгівлі. «Система вільних гаваней є могутнім засобом у справі світового торгівельного змагання, і Одеса як головний торгівельний центр Чорноморсько-Азовського басейну, найближчий до ринків Індійського океану та Середземного моря, має бути першим пунктом, де така гавань має бути створена» [21, с. 25], – відзначено в документі.

У документі зазначено про перші кроки біржових діячів у цьому напрямі. Зокрема, вказано, що ще в 1909 р., напередодні відкриття в Одесі Першого Південноросійського Торгівельно-Промислового з'їзду, Одеським біржовим комітетом було проведено анкетування серед місцевого купецтва та представників промисловості з питання необхідності вільної гавані. «Результати анкети, на жаль, не опубліковані, надають яскраву ілюстрацію питання про своєчасність введення у нас вільних гаваней, оскільки багато відповідей є мотивованими та заснованими на цифрових даних поясненнями тих переваг, які окремі галузі нашої торгівлі та промисловості набули б з організацією в Росії вільних гаваней [21, с. 25], – наголошено в документі.

Далі констатовано, що після закриття з'їзду Одеським біржовим комітетом було організовано Бюро для розроблення питання про необхідність вільних гаваней та організацію конкурсу на науково-практичну працю під назвою «Вільна гавань у Одесі, її призначення та устрій». Одночасно дослідження цього питання було включено в програму діяльності щойно створеної, постійно діючої Ради з'їздів представників торгівлі та промисловості Півдня Росії як «одного з найсуттєвіших факторів нашого економічного життя» [21, с. 25].

Зрештою Одеському біржовому комітету вдалось переконати у корисності проекту товариша міністра торгівлі та промисловості Російської імперії П. Міллера. Міністерство розпочало підготовку до законодавчого оформлення ідеї перетворення Одеси на «вільну гавань», проте раптова смерть покровителя зумовила зупинку цього процесу.

Однак ініціатива одеських комерсантів, як повідомлено в документі, мала своїх прихильників у Міністерстві. Про неї схвально висловився міністр торгівлі та промисловості С. Тімашов під час свого візиту до Одеси у 1910 р. Він заявив, що дізнався про проект з доповідної записки, підготовленої одеським біржовим комітетом роком раніше. За словами чиновника, наведеними в аналізованому документі, питання про надання Одесі привілею «вільної гавані» перебувало в той період на стадії попереднього розроблення.

Окрім того, проект відкриття «вільної гавані» в Одесі мав прихильників і в інших державних структурах. «Не менш схвально ставиться до принципового питання про створення у Росії вільних гаваней і інше зацікавлене у цій справі відомство, а саме Міністерство фінансів, оскільки означена реформа не суперечить протекціоністській політиці та митним інтересам» [21, с. 26].

Про підтримку ініціатив одеського біржового комітету у 1912 р. заявив Третій з'їзд судновласників Чорноморсько-Азовського району, який у своїй резолюції відзначив: «організація вільних гаваней у Росії у доповнення до програми портобудівних робіт, яку здійснювало Міністерство торгівлі та промисловості, створило б умови, за яких приватна ініціатива у справі розвитку морської промисловості отримала б сприятливіший ґрунт у зв'язку зі збільшенням тоннажу на внутрішніх та зовнішніх лініях» [21, с. 26].

У праці також наведено різноманітну статистичну інформацію, яка мала показати переваги Одеси перед іншими припортовими містами Чорноморсько-Азовського регіону для першочергового надання їй статусу «вільної гавані». Серед переваг вказується насамперед те, що з моменту свого заснування місто розвивалося як «головний та найдіяльніший центр імпортової торгівлі, що довгий час користувався привілеями вільної торгівлі (статус «порто-франко», який існував до 1857 р.)».

Серед інших позитивних факторів виокремлено значні обсяги торгівлі та судноплавства порівняно з іншими містами регіону, наявність прямого сполучення з усіма найважливішими торгівельно-промисловими центрами Російської імперії та світу, доступність і незамерзність порту, його повне обладнання для прийому великих торгівельних суден, велика промислова база у місті.

Також у документі представлено розроблений законопроект про надання Одесі статусу «вільної гавані» [21, с. 224].

Революційні події 1917 р. різко змінили характер і тональність рапортів біржових комітетів. Документальні матеріали цієї підгрупи свідчать

про скрутне становище торгівлі в роки Першої світової війни та Лютневої революції в українських землях.

Так, негативні наслідки різкого збільшення Тимчасовим урядом закупівельних цін на хліб у серпні 1917 р. проаналізовано в «Доповідній записці голови Херсонського біржового комітету міністру продовольства «Про згубні наслідки збільшення Тимчасовим урядом твердих цін на хліб», підготовленої 27 вересня 1917 р. Автор документа зазначає, що «Постанова Тимчасового уряду від 27 серпня ц. р. про збільшення твердих цін на 100 % призведе, на думку комітету, лише до нових ускладнень у галузі продовольства, бо ця міра остаточно розхитує впевненість у подальшій стійкості твердих цін» [20].

Як зазначено в документі, одночасне підвищення ціни вдвічі викличе в торговців хлібом сумніви насамперед у тому, що це не останнє підвищення, спровокує зростання вартості інших товарів, і, як наслідок, призведе до збільшення інфляції. У зв'язку із цим Херсонський біржовий комітет прохав уряд встановити з 1 листопада 1917 р. знижки на хліб, що закупався державою [20].

Висновки до розділу 3

Важливе значення для дослідження біржової справи й докладного вивчення соціально-економічної історії України в досліджуваний період мають діловодні документи біржових комітетів, а також інших структур, які відповідали за розвиток цього напрямку торгівельно-фінансового життя Російської імперії.

Для вивчення процесу розвитку й діяльності українських біржових установ у другій половині XIX – на початку XX ст. потрібно використовувати комплекс неопублікованих, архівних матеріалів, які вперше вводяться у науковий обіг. Під час реалізації мети та завдань дисертації ми використали документи з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ).

Особливо цікавими виявилися архівні справи щодо відкриття впродовж досліджуваного періоду нових біржових установ, зокрема про створення та затвердження Київської біржі. Цей пласт джерел дає змогу розглянути законодавчий порядок заснування провідних біржових установ України, з'ясувати роль у цьому процесі місцевої комерційної громади, губернських та місцевих органів влади, а також провідних міністерств Російської імперії.

У свою чергу, у щорічних звітах біржових комітетів представлені тенденції розвитку провідних господарчих галузей регіонів, у яких діяли провідні біржі України. Зокрема, займаючись переважно комерційними операціями, пов'язаними з міжнародною торгівлею збіжжям, яка проходила через порти Чорного моря, біржовий комітет Одеської біржі у звітах зосереджував увагу саме на цій сфері. У документі представлено результати збору чергового врожаю збіжжя, проаналізовано тенденції цінової політики на внутрішньому та зовнішньому ринках, висвітлено процеси та фактори на іноземних ринках, що могли негативно або позитивно вплинути на розвиток зернового ринку і Одеси, і всього Півдня України.

У звітній документації Київської біржі головна увага біржових комерсантів регіону була зосереджена на аналізі щорічних тенденцій розвитку цукрового ринку, у якому активно була задіяна установа. Серед головних аспектів, які розглядалися у документі, доцільно виокремити такі: стан урожаю цукрового буряку та його вплив на подальше зменшення чи збільшення цін на продукт, тенденції розвитку провідних цукрових підприємств регіону, обсяги внутрішнього і, головне, зовнішнього цукрового ринку.

Окремо у звітних документах проаналізовано політичні події, що відбувалися в Російській імперії та міжнародній арені та могли вплинути на торгівлю цукром або зерном. Крім того, у звітах висловлено припущення про розвиток цих галузей у зв'язку із прийняттям російським урядом тих чи тих нормативно-правових документів, ініціатив влади щодо збільшення чи зменшення митних зборів, обмежень щодо імпорту та експорту, змін транспортного збору.

Думки представників біржових комітетів з цих питань друкувалися як доповнення до загальних звітів і являли собою рекомендації щодо змін тієї чи тієї торгівельної чи логістичної кон'юнктури, які, на їхню думку, позитивним чином впливатимуть на розвиток біржової торгівлі.

Отже, звітна документація керівних органів провідних біржових установ України, які діяли в досліджуваній період, становить докладне зібрання інформації комерційного характеру, якою цікавилися комерсанти та представники біржової громади. Водночас у звітах, за винятком коротких повідомлень про фінансову та господарчу діяльність бірж і про кадрові перестановки у їхніх керівних органах, практично не висвітлено безпосередню її діяльність за той чи той проміжок часу. Тому, незважаючи на важливість наведеної в документах інформації стосовно соціально-економічного розвитку тих чи тих українських регіонів, наукова цінність їх відносна й дає змогу скласти враження переважно про загальні комерційні питання, актуальні для біржового співтовариства.

РОЗДІЛ 4

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ БІРЖОВИХ УСТАНОВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ

4.1. Висвітлення процесу функціонування біржової справи України в загальноросійській періодиці

Комплексний розгляд того чи того історичного явища передбачає залучення матеріалів преси (газет і журналів). Під періодичними виданнями розуміють «друковане видання, що має проблемно-тематичний і функціональний напрями, що виходить через певні (рівні) проміжки часу окремими випусками, що мають один і той же заголовок і єдинотипово оформленими» [148].

Означена група історичних джерел має важливу специфіку. Зокрема, однією з головних рис цього виду документальних матеріалів є його комплексний і синтетичний характер, зумовлений тим, що в періодичних виданнях представлено багато форм інформації (документальна, поточно-хронологічна, особового характеру) [92].

Не менш важливою є також оперативність поданої інформації про ті чи ті історичні події, а також практика публікацій офіційних документів органів влади, громадських і комерційних організацій. Усе це робить публіцистичні видання унікальним і важливим історичним джерелом. Усе вищезначене, за висловом українського дослідника Я. Калакури, «перетворює пресу на своєрідну скарбницю джерел епохи, які різнопланово висвітлюють події» [92].

У сучасній джерелознавчій літературі виокремлюють кілька видів інформаційного наповнення газет і журналів, зокрема такі форми опублікованих матеріалів і статей:

1. офіційна інформація про постанови органів влади, матеріали з'їздів, конференцій, повідомлення інформантів;

2. інформаційні матеріали самого видання (хроніки подій, репортажі кореспондентів, фоторепортажі);
3. редакційні матеріали (передовиці і редакційні статті);
4. аналітичні матеріали, тобто авторські роздуми щодо подій (статті, нариси, рецензії);
5. художньо-публіцистичні матеріали (фейлетони, вірші, памфлети);
6. листи читачів;
7. реклама [148].

Ще однією особливістю періодичних видань як історичного джерела є його універсальність. Російський джерелознавець О. Сіренов відзначив: «Опубліковані в періодичних виданнях тексти та зображення можуть належати до різних видів джерел: законодавчі, діловодні, статистичні документи, матеріали особового походження» [148].

Завдяки останньому досить часто в джерелознавчій науці висловлюють думки, що періодичні видання не є окремим джерелом та зібранням джерельних матеріалів інших видів. Доцільно також брати до уваги й те, періодичні видання виходили в конкретний час й у певних історичних умовах, що позначилося на характері опублікованих матеріалів, редакційній політиці, оцінках, які давали журналісти тим чи тим офіційним матеріалам. Саме тому, на думку О. Сіренова, «періодичне видання здатне стати предметом конкретного джерелознавчого дослідження як особливе синтетичне джерело, що функціонувало у конкретний час, з урахуванням історичних реалій, загальної редакційної політики» [148].

Історія біржової справи в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. досить широко та багатоманітно відображена в матеріалах тогочасних періодичних видань комерційного характеру, у яких оприлюднювалася та чи та інформація, пов'язана із діяльністю провідних бірж регіону. Серед матеріалів, які публікувалися на сторінках газет і журналів, можна знайти офіційну інформацію, що стосувалася біржової діяльності, розпоряджень

центральных і місцевих органів влади, звітну документацію біржових комітетів, аналітичні записки та праці рекомендаційного характеру, публіцистичні матеріали, у яких висвітлено певні аспекти біржової діяльності.

Доцільно зазначити, що інформаційна цінність виокремленої групи джерел відносна, оскільки українські біржі вважали провінційними, що мали досить незначні торгівельні обсяги. Саме тому діяльність Київської, Харківської та інших місцевих бірж практично не розглядалася в загальноросійських фінансових виданнях. Винятком була Одеська біржа. Ураховуючи її значущість в експорті хліба, котування на ній, як правило, публікувалися у провідних часописах Російської імперії.

Іншим фактором, який негативно впливав на висвітлення діяльності біржових установ України у другій половині XIX – на початку XX ст., була загальна незацікавленість державних установ і комерційних кіл в оприлюдненні справ у цій галузі. Цю тенденцію, зокрема, відзначав провідний російський економіст того періоду В. Судейкін. Порівнюючи ступінь висвітлення діяльності провідних біржових установ Західної Європи та Російської імперії, він відзначав: «До якого ж ступеня наша громадськість, за виключенням невеликої групи зацікавлених осіб, мало цікавилася біржею та біржовими операціями показує простий факт: біржові бюлетені друкувалися досить довгий час тільки у «Комерційній газеті», але тільки двічі на тиждень» [148, с. 7].

За його словами, ситуація почала змінюватися тільки після т. зв. «Великих реформ» Олександра Другого. Динамічний розвиток капіталістичних відносин у цей період значно збільшив інтерес комерційного світу до біржової діяльності, що, своєю чергою, виявилось у збільшенні ступені висвітлення цієї діяльності в друкованих виданнях Російської імперії. «З кінця шістдесятих років біржові бюлетені друкуються щоденно в усіх великих газета – на подив, винятком є «Урядовий вісник» – він друкує тільки офіційні курси два рази на тиждень. Зрозуміло тому, що впродовж тривалого

часу в нас зовсім не було відомо про біржі та біржові операції» [149, с. 7], – відзначив він.

Під час дослідження означеного виду джерел ми опрацювали низку загальноросійських спеціалізованих видань комерційного спрямування, у яких, крім іншого, порушено питання, пов'язані з діяльністю українських бірж у досліджуваний період. Зокрема, на сторінках таких газет, як: «Біржа» [29], «Біржові відомості» [30], «Комерсант» [35], «Фінансовий огляд» [38], «Банківська справа» [28], «Вісник фінансів, промисловості і торгівлі» [31] – розглядалися окремі тенденції розвитку бірж України та регулярно публікувалися курси валют та цінних паперів.

Статті, що розглядали окремі питання розвитку торгівельних відносин в Україні в досліджуваний період, публікувалися також у виданнях «Вісник Європи», «Вітчизняні записки», «Південноросійський альманах» та ін.

Тому можна відзначити, що спеціалізовані комерційні видання мають опосередковане значення в процесі дослідження діяльності провідних біржових установ України у другій половині XIX – на початку XX ст. Їх відносна інформаційна цінність під час дослідження порушеної проблематики зумовлена тим, що матеріали, які розміщувалися в цих виданнях, як правило, присвячували загальним тенденціям розвитку біржової торгівлі в Росії. Українські біржі, які вважалися провінційними, часто не потрапляли в коло зору столичних журналістів.

Отже, аналіз статей, опублікованих періодичних виданнях, дає змогу зрозуміти загальний історичний контекст розвитку біржової справи в досліджуваний період.

4.2. Регіональна періодика як джерело з історії біржової справи в Україні

Діяльність провідних біржових установ України в другій половині XIX – на початку XX ст. широко висвітлено в місцевих періодичних виданнях. Першість у цій справі знову ж таки належала Одеській біржі, яка відрізнялася прозорістю своєю діяльністю. Зокрема, «Одеський біржовий бюлетень» під рубрикою «Торгівельні вісті» публікував на сторінках тогочасного провідного одеського видання «Одеський вісник», який у досліджуваній період виходив тричі на тиждень (вівторок, четвер, субота).

Це видання було засноване у 1827 р. генерал-губернатором Одеси М. Воронцовим. Спочатку воно було органом друку офіційної влади, а з 1857 р. – підпорядковано Канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства. Саме тоді спеціальною рубрикою на останній, четвертій, сторінці видання редакція почала публікувати окремий «Одеський біржовий бюлетень», що виконував функцію органу друку Одеської біржі та мав власного редактора. Як правило, у «Бюлетені» публікували цікаву комерційним колам Одеси інформацію. Поступово, наприкінці 80-х рр. XIX ст., відділення «Одеського вісника» розповсюдилися в усіх провідних містах Південної України, а отже, редактори «Бюлетеня» були змушені розширювати власну редакційну політику, публікуючи цікаві неогоціантам з Херсона, Миколаєва, Бердянська та інших міст приазовської та чорноморської зони матеріали.

«Одеський біржовий бюлетень» складався з невеликих заміток, у яких коротко розкривалися фактори, які впливали на біржові торги тим чи тим товаром. Провідне місце, природно, займала інформація про торгівлю хлібом. У «Бюлетені...» вказувалася кількість збіжжя, яке на той час зберігалось в одеських складах, та ціни, які встановлювалися на кожен сорт цього товару.

Ближче до середини року, коли комерційний світ Одеси очікував на новий врожай хліба, у «Бюлетені», поряд із традиційною інформацією,

окреслювали перспективи збору збіжжя в регіонах, у яких розвивався цей напрям торгівлі. Зокрема, у номері № 116 від 5 травня 1892 р. повідомлялося, що, наприклад, у «районі Білої Церкви, Київської губернії перспективи врожаю прекрасні...Просьть 95 копійок за пуд» [36, №116, 1892, с. 4].

Водночас «з Вознесенська нам пишуть, що починаючи з 27-го травня очікуються дощі, тому перспективи врожаю – задовільні» [36, №116, 1892, с. 4].

Що ж стосується таких традиційних ринків збіжжя, як Нова Ушиця, Курськ, Тамбов, Липецьк, то ці регіони навпаки охопила посуха. У «Бюлетені...» повідомлялося, що в цих містах були проведені спеціальні молебні та хресні ходи для викликання дощу [36, №116, 1892, с. 4].

Засуха, яка на початку травня 1892 р. поступово охоплювала все нові регіони, які вважали хлібною житницею, викликала занепокоєння в одеських біржовиків. У різних випусках «Бюлетеня» з'являлося все більше повідомлень про посуху та хресні ходи, які проводили для боротьби з ними. У номері № 119 від 9 травня 1892 р. зазначено: «Перспективи на врожай у Полтавській губернії зараз дуже невтішні. За останній час не було тут жодного доброго дощу, завдяки чому земля зовсім висохла. До цього додалися вітри, які віють щодня протягом трьох тижнів. Вітри дують з такою силою, що видувають з засохлої землі насіння ярових хлібів» [36, №119, 1892, с. 4].

За повідомленнями «Бюлетеня» можна зрозуміти, що ситуація з посухою почала впливати на діяльність не тільки Одеської, а й закордонних біржових установ, які брали участь у міжнародній торгівлі хлібом. Зокрема, у числі 120 від 10 травня 1892 р. коротко описано ситуацію, що склалася на Берлінській біржі. «Загальний настрій Берлінської біржі перебуває в залежності від наших перспектив врожаю. Тому настрої з нашою валютою тепер скоріше вичікувальний», – зазначено в повідомленні [36, №120, 1892, с. 4].

Зрештою посуха та незадовільний врожай 1892 р. призвів до поступового підвищення закупівельних цін на збіжжя. Аналіз інформації, наведеної в «Бюлетені», дає змогу стверджувати, що оптова вартість цього товару збільшилася з 60-ти коп. за пуд зерна, до 80 – 85 коп. у середині серпня. Низький урожай не сприяв традиційному оживленню хлібної біржової торгівлі, яка зазвичай приходилася на серпень – початок вересня. Зокрема, у номері 212 від 18 серпня 1892 р. зазначено: «Настрій нашого хлібного ринку слабкий та малосправний. Першосортний ячмінь продається за 87 коп. за пуд... Настрій закордонних хлібних ринків тихий для всіх зернових продуктів. Запаси зараз достатні, оскільки споживачі стримані в закупівлях. За свідченням місцевих комерсантів, урожай у Дніпровських районах у якісному відношенні значно гірший, ніж очікували [36, № 212, 1892, с. 4].

Також у повідомленні аналізують перспективи врожаю у провідних країнах Європи: Англії, Франції, Німеччині, Італії та Сполучених Штатах Америки. Окремі події, які відбувалися за кордоном, могли вплинути на біржові коливання в Одесі. Саме тому в «Бюлетені» відзначалися важливі міжнародні рішення, що могли змінити ситуацію на фінансовому ринку. Зокрема, у номері 197 «Одеського вісника» від 1 серпня 1892 р. повідомлено про перебіг російсько-німецьких переговорів щодо торгівельно-політичного зближення між країнами. Біржове товариство із задоволенням відзначило, що їх очолив прусський міністр фінансів Мікель – «принциповий прибічник торгівельної угоди між обома сусідніми державами». Як зазначено в повідомленні, «це знову посилило довіру до успішного завершення переговорів і дало сьогодні надійну опору для діяльності біржі» [36, №197, 1892, с. 4].

Водночас провідною міжнародною новиною, за якою з особливою цікавістю стежило одеське біржове товариство, був масштабний вихід на західноєвропейські ринки збіжжя американських виробників наприкінці XIX ст. Ця зацікавленість і занепокоєння, як зазначено вище, були відображені не

тільки в «Бюлетені», а й у Звітах Одеського біржового комітету. Досить часто в «Одеському віснику» згадуються зміни міжнародної кон'юнктури міжнародного ринку збіжжя у зв'язку із його поступовою насиченістю американським товаром, який продавався за нижчою ціною, ніж його російський аналог. Зокрема, у номері 121 видання за 11 травня 1892 р. зазначено: «Не можна не відзначити, як користуються Сполучені Штати будь-якою обставиною, щоб витіснити Росію з міжнародних ринків, і як вони скористалися заборонаю вивозу в нас хліба...Ця обставина, без сумніву, має зменшити наш експорт, нашу участь у забезпеченні цим хлібом інші країни і нашу частку у міжнародній торгівлі» [36, №121, 1892, с. 4].

Також у документі проаналізовані останні тенденції торгівлі іншими товарами: бавовною, салом, кукурудзою та ін. Підвищення біржового інтересу до того чи того товару, судячи з наведених у «Бюлетені» повідомлень, вірогідно було пов'язано із настанням сезону його продажів. Зокрема, у вже згадуваному номері 116 від 5 травня 1892 р. досить докладно аналізуються тенденції розвитку ринку худоби, вказано ціни, зокрема на яловичину, дійних корів та інші види цього товару. З повідомлення можна дізнатися, що пуд м'яса середнього ґатунку коштував три карбованці, гірше м'ясо продавалося за 2 крб. 60 коп. Водночас вартість дійної корови коливалася від 80 – 85-ти крб. [36, №116, 1892, с. 4].

У наступному розділі подано інформацію про корабельний фрахт із зазначенням кількості товару, його вартості та пункту призначення. Так, у номері № 55 від 18 травня 1857 р. повідомлено, що в Марсель відправлявся вантаж вівса, а у Великобританію – сала [36, № 117, 1855, с. 4].

З повідомлень, розміщених у «Бюлетені», можна зробити висновок, що біржова торгівля хлібом вступала в активну фазу ближче до серпня. Це було зумовлено двома найважливішими факторами. По-перше, саме в цей період починався збір урожаю та остаточно були зрозумілі його перспективи. По-друге, наприкінці липня – на початку серпня оформлялися ключові урядові та міністерські рішення стосовно сезонної експортної торгівлі

хлібом. Зокрема, встановлювали та публікували в офіційних періодичних виданнях новий митний тариф. Цієї події чекали всі представники хлібного ринку Одеси. Так, у номері 179 «Одеського вісника» від 12 червня 1893 р. зазначено: «На хлібному ринку нашому спокійно та малосправно. Справи сьогодні не було. Закупівлі хліба з провінції також скоротилися. Покупці з нетерпінням чекають на появу та публікацію нових тарифів, які набудуть чинності з 1 серпня» [36, № 179, 1893, с. 4].

В останньому розділі «Бюлетеня» розміщували інформацію про валютний курс карбованця щодо тодішніх світових валют. Так, у номері 2 «Одеського вісника» від 27-го січня 1892 р. зазначено, що на Одеській біржі активно торгували «напівімперіалами», срібними карбованцями, французькими наполеондорами, британськими фунтами-стерлінгами, турецькою лірою, австрійськими флоринами, німецькими марками та ін. Відзначимо, що, як правило, курсова інформація подавалася в «Бюлетені» у формі зведеної таблиці, у якій були відзначені актуальні у той чи той день курси провідних валют стосовно російського карбованця. У разі активних валютних торгів, які викликали біржовий ажіотаж, їхній перебіг розглядався докладніше. Зокрема, у номері 209 від 5 серпня 1892 р. повідомлено: «Знижувальна тенденція з курсом нашої валюти продовжується. Сьогодні карбованці знову знизилися... На нашій біржі, однак, панує недовіра до знижувальної тенденції і фунти-стерлінги не користувалися особливим попитом... Судячи за останніми курсами, думка біржовиків виправдалася. Карбованець до вечора виправився до курсу 207» [36, №209, 1892, с. 4].

Окремо у виданні були представлені курси акцій і цінних паперів, що котувалися на біржі: облігації Південно-Західної залізниці, облігації позики м. Одеси, закладні папери Земського банку Херсонської губернії, закладні папери Бессарабсько-Таврійського банку, закладні папери Одеського міського кредитного товариства, акції Одеського ломбарду.

Спираючись на представлену в «Бюлетені...» інформацію, можна зробити висновок, що фінансова діяльність біржі концентрувалася лише навколо цінних паперів місцевих підприємств і комерційних установ.

Автором «Бюлетеня» був біржовий гофмаклер, проте у виданні не вказували його особисті дані. Як правило, він повідомляв останні комерційні новини, цікаві біржовикам і купецтву. Разом із тим, в окремих статтях автор дозволяв собі висловлювати критичні зауваження стосовно тих чи тих рішень влади, що впливали на торгівельну ситуацію в Одесі.

Зокрема, у 115-тому номері «Одеського вісника» від 4 травня 1892 р. гофмаклер повідомляв, що ще в березневому бюлетені він висловив думку про необхідність найшвидшого відкриття іноземної торгівлі кукурудзою, вівсом, ячменем. Автор відзначав: «мені приємно було помітити, що через два тижні після появи мого бюлетеня майже вся російська періодика поділила мою думку з цього питання, а сьогодні мені приємно повідомити, що, згідно із телеграмою з Петербурга, дозволений з 1 травня вивіз вівса з північних портів та кукурудзи зі всієї Росії» [36, №115, 1892, с. 4].

Проте автор не зупинився на досягнутому та висловив у статті нове побажання до влади, яка намагалася обкласти закордонну торгівлю хлібом допоміжними податками. «Пропозицію, зроблену якимсь економістом, накласти мито на хліб, що вивозять з Росії за кордон у розмірі 1 копійки з пуда, я вважаю помилковою [36, № 115, 1892, с. 4], – відзначив він, – автор цієї пропозиції, вірогідно, вважає, що податок цей, або мито, буде змушений платити закордонний покупець, хоча насправді податок цей буде змушений виплачувати виробник».

На підтвердження цієї думки гофмаклер відзначив, що «напівкопійчаний збір, який збирається нашою митницею на користь Одеси з кожного пуда товару...сплачує місцевий експортер» [36, №115, 1892, с. 4].

Представлений у номері аналіз експортного хлібного ринку показав, що урядові рішення, зазначені автором, викликали спочатку різке падіння цін на окремі види збіжжя, вивіз якого був довгий час заборонений. Дозвіл на

експорт цих товарів викликав ажіотаж, зумовлений тим, що посередники поспішно почали скуповувати кукурудзу та ячмінь і поставляти їх на одеські склади. Це викликало зростання цін на хліб, пік якого припав на початок 1892 р.

Відзначимо, що в «Бюлетені» іноді подавали інформацію про тенденції торгівельних обсягів на ринках, які не були безпосередньо пов'язані з діяльністю Одеської біржі. Так, зокрема, у номері 117 «Одеського вісника» від 6 травня 1892 р. повідомлено про стан торгівельних операцій з цукром на київському ринку. У виданні зазначено, що «на київському цукровому ринку, за період часу з 25-го квітня до 2-го травня відбулося угод на цукор, виробництва 1891 – 1892 рр., у кількості 336,800 пудів цукрового піску, за ціною від 3 крб. 90 коп. з сплатою після прибуття товару у вересні – грудні на ст. Жмеринка, до 4 крб. 35 коп. з оплатою за доставкою у квітні до ст. Балта» [36, № 117, 1892, с. 4]. Також відзначено, що під час укладання угод переважали цукрозаводчики, водночас спекулянтів майже не було, а закупівлі відбувалися малими партіями [36, № 117, 1892, с. 4].

«Одеській вісник» був не єдиним періодичним виданням, у якому висвітлювалася діяльність місцевої біржі. Зокрема, офіційні котування цінних паперів та акцій підприємств, якими торгували на біржі, регулярно публікувалися в іншому виданні – «Одеський листок», що було засновано у 1880 р. комерсантом В. В. Навроцьким і спочатку складалося з одного аркуша комерційної та рекламної інформації. Поступово видання збільшувало кількість публікацій, зокрема й за рахунок докладного висвітлення діяльності Одеської біржі та біржового комітету. Редколегія газети дотримувалася переважно ліберальних поглядів на комерцію, і саме тому в багаточисельних матеріалах, у яких висвітлено діяльність біржі, часто відстоювалася думка про необхідність розвитку її самоврядування.

Тому в «Одеському листі» час від часу друкували критичні статті, у яких викривали негативні аспекти роботи Одеської біржі та висловлювали рекомендації з її покращення. У цьому полягала головна відмінність

«Біржового листка» від офіційного «Бюлетеня Одеської біржі», у якому якщо й висловлювали критичні зауваження, то тільки стосовно недолугої торгівельної політики царського уряду.

Зі свого боку редактори «Одеського листка», серед яких були й професійні економісти, не пов'язані з біржею у своїй діяльності, були вільні від її впливу та могли зробити критичні зауваження на адресу цієї установи. Так, 14 січня 1911 р. у номері 85 видання опубліковано статтю «Добрий приклад для Одеського біржового комітету», у якій проаналізовано й порівняно роботу керівних установ двох бірж – Одеської та Ризької. Для авторів статті головним критерієм порівняння стало те, що обидві установи забезпечували реалізацію експортної політики Російської імперії. Висновок був далеко невтішним для Одеського біржового комітету. У матеріалі відзначається низька ефективність роботи установи, що пояснювалося надмірною забюрократизованістю його діяльності та відсутністю ініціативи в роботі. Автори відстоювали думку, що замість того, щоб наполягати на самостійності у вирішенні ключових торгівельних та комерційних питань, Одеський комітет у всьому залежить від державних установ. Зокрема, зазначалося, що «діяльність Одеського біржового комітету залишає бажати кращого і зводиться поки, головним чином, до канцелярських відписок на запити різних відомств» [37, № 85., 1911, с. 2].

Водночас у статті відзначено, що інші комітети, зокрема Ризький, «давно вже вступили на шлях самодіяльності» [37, № 85., 1911, с. 2].

Це, своєю чергою, дозволяло Ризькому комітету збільшити ефективність діяльності біржі, що проявлялося у зростанні її доходів і, відповідно, видатків на роботу її структурних підрозділів. «Якщо порівняти статистику надходжень і витрат Ризького і Одеського біржових комітетів, то стає шкода Одесу, адже її торгове значення вище, ніж значення Риги. У той час як Рига витрачає тільки на біржову статистику 12,3 тис. крб., на усю канцелярію Одеського біржового комітету асигнується тільки близько 6 тис. крб.» [37, № 85., 1911, с. 2].

Відсутність доходів негативним чином впливала і на масштаби діяльності Одеської біржі. Автор статті зазначає: ««Ризький біржовий комітет здійснює такі операції, як отримання позики в 500 тис. крб. на придбання власного криголама, тоді як Одеський відчував себе в безпорадному стані під час обговорення питання про позику 15 тис. крб. для улаштування електричного освітлення в пакгаузі нашої митниці, що викликало збільшення робочого часу нашого порту» [37, № 85., 1911, с. 2].

В іншій аналітичній статті під назвою «Грошовий ринок у Одесі у 1910 р.», що вийшла друком у четвертому номері «Одеського листка» 5 січня 1911 р. , увага авторів зосереджена на критиці надмірної спекулятивної діяльності, що було характерно для Одеської біржі на початку ХХ ст. Зокрема, у матеріалі зазначено: «Розвиток біржової фондової торгівлі останнім часом характеризується значним збільшенням кількості банків, які, маючи вільну готівку, охоче відкривали кредит для різного роду підприємств, що не заслуговували такої підтримки. У цьому випадку зростання обліку векселів навряд чи було явищем корисним і для загального становища ринку, і для цих банків» [37, № 4, 1911, с. 2].

На основі аналізу матеріалів, що друкувалися в досліджуваній період у «Одеському листку» і стосувалися біржової діяльності, можна зробити висновок, що редакційна політика видання полягала в засудженні такого явища, як авантюрна та бездумна біржова спекуляція. Зокрема, у номері 4 від 5 січня 1911 р. було опубліковано статтю «Одесит, який заамериканізувався», у якій порушено ці питання.

Героєм матеріалу був виходець з Одеси Жозеф Робін (Йосип Рабинович), який емігрував до Сполучених Штатів Америки. За роки життя у США йому вдалося досягти відчутних успіхів у фінансовому світі країни. Свою кар'єру він розпочав як біржовий оглядач одного з американських видань, що дало йому змогу докладно ознайомитися зі специфікою роботи великих біржових установ у США. Незабаром він став одним з

найуспішніших ділків американського фінансового ринку та досяг його вершини.

У різні часи Робін обирався на посаду директора великого банку Нью-Йорка «Northern Bank» та директора «Washington Saving Bank» (Вашингтон). «Через деякий час він з'являється на Wall Street в циліндрі, одягнений з голочки. Тепер він самостійний ділок ... бере підряди на будівництво великих будівель і успішно конкурує з дипломованими підрядниками-архітекторами» [37, № 4, 1911, с. 2], – зазначалося в статті.

Однак пристрасть до авантюрних операцій на біржі врешті-решт привела Робіна до в'язниці. Як повідомив «Одеський листок», біржовий ділок наважився взяти незаконний кредит у банках, які він очолював, щоб і далі грати на біржі. «Заключним акордом цієї типово американської історії, яка яскраво зображає типи місцевих ділків, стала спроба Робіна звести рахунки із правосуддям і життям. Перед першим допитом він випив п'ять таблеток отрути, знайдених ним у кабінеті доктора. Але лікарі врятували його і тепер Робін-Рабинович чекає суду в палаті тюремної лікарні» [37, №4, 1911, с. 2], – сказано в статті.

Разом із тим, інформаційна політика «Одеського листка» на початку ХХ ст. передбачала публікацію не тільки критичних матеріалів стосовно Одеської біржі, а й статей нагального характеру, у яких розкривали інші аспекти діяльності установи.

Зокрема, у номері 114 від 18 травня 1912 р. під назвою «Відголоски закриття Дарданелл» надруковано роз'яснення Одеського біржового комітету стосовно правил організації перевезення вантажів пароплавами через чорноморські протоки, які в 1912 р. були закриті для вільного переходу Стамбулом внаслідок турецько-італійської війни. Ця подія спровокувала певну колізію, коли пароплавні компанії почали брати зі свої клієнтів допоміжну плату як «компенсацію частини збитків, яких зазнавав пароплав, що віз вантаж, внаслідок затримки його по той бік Дарданелл» [37, № 114, 1912, с. 3.].

У виданні повідомлялося, що Одеський біржовий комітет двічі збирався для обговорення правомірності дій пароплавних компаній. Врешті-решт біржовики дійшли висновків про правомірність вимог пароплавств, але при цьому розмір компенсації мала встановити спеціальна арбітражна комісія, яку має сформувати біржовий комітет [37, № 114, 1912, с. 3.].

Діяльність Київської біржі також досить широко розглядалася на сторінках тогочасної преси. Передусім доцільно згадати про спеціалізоване видання «Київська біржа. Торговий бюлетень», яке видавалося за ініціативи Київського біржового комітету. Воно виходило друком щосуботи впродовж 1872 – 1917 рр. Структура цього періодичного видання була сформована відповідно до питань, які цікавили біржову та комерційну громаду Києва та навколишнього економічного регіону. У першій частині подавали інформацію про поточні тенденції розвитку ринку цінних паперів. Публікували її в спеціальному розділі, що мав назву «Петербурзька та Київська біржі (котування)» і становив таблицю, у якій були відзначені котування державних облігацій і закладних листів, іпотечні цінні папери столичних, Київських та Одеських міських кредитних товариств, закладні листи Київського, Харківського, Полтавського земельних банків [118, с. 51].

Окрім того, у цьому розділі були представлені котування акцій залізниць, промислових підприємств, банків. Серед таких підприємств, зокрема, можна виділити такі: «Товариство тютюнової фабрики Соломон Коген у Києві», «Дитятківське товариство паперових фабрик», «Південноросійське товариство пивних заводів», «Товариство Київського маслобійного заводу «Брати Лур'є та К^о», «Акціонерне товариство тютюнової та махорочної фабрики П. Спілілоті», «Київське товариство пивних заводів» та ін. [33. – 1914. – 4янв.]

Зазначимо, що Київська біржа не встановлювала власних котувань на ці види цінних паперів, орієнтуючись на котування Санкт-Петербурзької біржі. Відповідною була і назва рубрики «Торгового бюлетеня...» [118, с. 52].

Самостійні котування біржа встановлювала переважно на акції цукрових підприємств, на які традиційно існував великий попит. У зв'язку із цим, як відзначалося у виданні, цукровий біржовий ринок характеризувався надмірною спекулятивністю.

Саме біржові спекулянти мали змогу тримати завищені ціни і на цукор, і на акції підприємств, що його виробляли. «Настрій ринку за тиждень, що минув, продовжує залишатися кріпким, відбулися навіть угоди вищі за граничну ціну. Торгівля характеризувалася незвичайними стрибками, незрозумілими для непосвячених... Цей гарячковий темп коливань, несумісних з реальними змінами у положенні ринку, пояснюється тим, що спекулянти вирішили підтримувати штучно ціни і на цукор, і на акції цукрових заводів» [33, № 42, 1912, с.3], – повідомлялося в статті «Цукровий ринок», опублікованій у 42-му номері «Торгового бюлетеня» за 1912 р.

Інформація, що розміщувалася в головних рубрика видання, мала назви «Цукровий ринок» та «Хлібний ринок» і торкалася проблем, пов'язаних із провідними напрямками експортної торгівлі Російської імперії, у яких брала участь Київська біржа. Крім іншого, у «Торгівельному бюлетені...» були проаналізовані тенденції розвитку цукрового ринку в країнах Західної Європи, перспективи поширення російської цукрової торгівлі на Далекому Сході, зокрема в Китаї та Японії.

Виходячи з аналізу матеріалів, що час від часу з'являлися у виданні, можна зробити висновок, що далекосхідний цукровий ринок київські біржовики вважали перспективним. «Як відомо, представники японських торгівельних домів кілька разів намагалися зав'язати з нашими цукрозаводчиками безпосередні стосунки у питанні збуту російського цукру до Японії... Уповноважені японських фірм кілька разів приїздили до Києва» [33, № 42, 1912, с.5], – зазначено в номері 42 видання 1912 р.

Окремі питання, пов'язані із діяльністю Київської біржі, публікувалися і в інших міських періодичних виданнях. Зокрема, потрібно згадати про газету «Київське слово» [34], у окремих номерах якої висвітлено

фінансову активність біржової установи. Це щоденне періодичне видання, яке виходило друком у 1886 – 1905 рр., вважали одним із найбільш авторитетних та наймасовіших у Російській імперії за винятком столичних видань. Його наклад у різні роки коливався від 2-х до 5-ти тисяч примірників. Журналісти та редактори видання дотримувалися переважно ліберальних поглядів, що позначилося й на висвітленні діяльності Київської біржі в досліджуваний період.

Так, у номері 3180 від 17 листопада 1896 р. повідомлено, що під час останніх торгів на біржі котувалися 24 найменування відсоткових паперів, 31 найменування акцій комерційних банків, 10 найменувань земельних банків, 8 найменувань цукрових заводів. При цьому акції (45 найменувань) майже вдвічі переважали над відсотковими паперами (24 найменування). Водночас цінні папери цукроварень не були домінувальними, незважаючи на їхню значущість.

Також у номері подано список підприємств і фінансових установ, акції яких продавали та купували на Київській біржі. Серед них Товариство взаємного земельного кредиту, Державний земельний дворянський банк, Київське міське кредитне товариство, Міжнародний комерційний банк, Волзько-Камський банк, Азовсько-Донський банк, Російсько-Китайський банк, Варшавський комерційний банк, Віленський приватний комерційний банк, Лодзинський комерційний банк, Мінський комерційний банк, Ризький комерційний банк, Київський приватний комерційний банк, Південноросійський промисловий банк, а також такі промислові підприємства: Південноросійський машинобудівний завод, Південноросійське лісопромислове товариство, Машинобудівний та котельний завод Гретер і Криванек, Машинобудівний завод «Прогрес» та ін. [34, № 3180, 1896, с.1].

Загалом у «Київському слові» здебільшого наведено статистичну інформацію, що стосувалася регулярних біржових торгів. Лише в окремих випадках журналісти видання повідомляли про особливо важливі події, які

відбувалися під час біржових засідань і впливали на загальний контекст біржової діяльності. Зокрема, у номері 2404 від 22 вересня 1894 р. повідомляли про біржовий ажіотаж, що охопив установу внаслідок скупівлі київськими посередницькими конторами та спекулянтами акцій провідних підприємств і цінних паперів фінансових установ. «Провідна роль у цій компанії належала київським спекулянтам, які надають своїми наказами на купівлю та продаж лихоманкову роботу київським банківським конторам. Зображаючи з себе посередників між київськими спекулянтами та Петербурзькою біржею, наші контори заробляють великі куражі. Поговорюють, що є щасливчики-банки загрибають у якості куражу тисячу і більше карбованців кожного біржового дня» [34, № 2404, 1894, с.1].

Бездумні біржові маніпуляції спекулянтів ставали об'єктом критики «Київського слова» і в наступних випусках. Зокрема, у номері 2163 від 21 січня 1894 р. було опубліковано статтю «Дещо про біржу та спекуляції», у якій засуджувалися нечесні правила біржової торгівлі, за якими діяли київські біржові спекулянти. У представленому матеріалі повідомлялося: «Київські спекулянти часто за тиждень підвищують паї на сотні карбованців, а за рік на 100 відсотків. Це призводить до того, що ви купляєте пай, знаючи, що справи йдуть добре і передбачений якийсь дивіденд. Навіть якщо прийдеться розмінювати пай, то ви втрачаєте тільки 10-25 карбованців. Але через тиждень вам можуть дати таку ціну, що ви втрачаєте половину капіталу, і все це залежить від біржових маніпуляцій» [34, № 2163, 1894, с. 2].

Особливо істотними, як повідомлено в статті, були біржові маніпуляції із цінними паперами та акціями підприємств цукрової галузі. «Тільки від біржової гри залежить, настільки різке підвищення або зниження цін, а не від того, що біржа не відвідується щодня. Про шкоду настільки сильної спекуляції з паями цукрових заводів годі й говорити, оскільки саме підприємство страждає від цього, і все це шкодить економічному життю

держави, і чимало осіб без жодних зусиль збагачуються, а більшість із середніми доходами розоряються.

Завдяки тому, що паї так часто переходять з рук у руки, у правління потрапляють люди випадкові, зацікавлені лише у біржовій ціні, а не у справі: якщо вони хочуть дешево купити пай, вони намагаються не дати дивіденду; якщо хочуть продати пай за хорошою ціною, вони намагаються дати більший дивіденд» [34, № 2163, 1894, с. 2], – зазначається у виданні.

Як повідомлено в статті, у період особливого біржового спекулятивного ажіотажу діяльність його головних організаторів відбувалася не в біржовій будівлі, де торги здійснюються за суворо встановленими правилами, а в сусідніх ресторанах, де були можливості для укладання таємних угод і домовленостей. «Багато киян нарікають на те, що в Києві існує розкішна будівля, призначена для біржових зборів,... але вона мало відвідується біржовим людом. Операції здійснюються у приватних конторах і в біржових маклерів, в кав'ярнях ... негласно, хоча угоди зручніше здійснювати в розкішній залі, а не на вулиці або кофейнях» [34, № 2163, 1894, с. 2].

Головним місцем зустрічей «видатних адвокатів, цукрозаводчиків і місцевих біржовиків», як повідомлено у виданні, «був ресторан «Північний» на розі Володимирської та Фундуклеївської, навпроти Оперного театру, який мав незабутню репутацію» [34, № 2163, 1894, с. 2].

Котування цінних паперів друкувалися також на сторінках провідного київського періодичного видання «Киянин» [32]. У газеті були представлені поточні ціни на продаж цінних паперів на Київській та Санкт-Петербурзькій біржі [32, № 3, 1898, с. 3].

Що ж стосується діяльності інших біржових установ України, наприклад, Харківської, то серед видань, у яких висвітлено її діяльність, можна відзначити «Харківські відомості». У виданні переважно публікували інформацію комерційного характеру, пов'язану з діяльністю біржі. Це, зокрема, перелік фінансових установ і підприємств, акції яких котувалися;

курси на процентні папери в Харківській конторі Державного банку і т. ін. Аналітичні та критичні матеріали в газеті не були представлені.

Суто специфічна біржова інформація друкувалася також у бюлетені Харківської біржі, який виходив щонеділі. У виданні були представлені курси акцій, цінних паперів, результати останніх торгів і котувань, курси головних валют. Аналізуючи цей документ, можна, наприклад, дізнатися, що напередодні Першої світової війни, у 1914 р., на Харківській біржі котувалися 7 найменувань державних цінних паперів, 3 найменування заставних листів місцевих регіональних банків, 18 найменувань акцій і 11 найменувань паїв торгово-промислових підприємств [39, № 211, 1914, с. 2].

Отже, аналіз матеріалів періодичної преси, що стосувалися розвитку біржової справи в досліджуваній період в Україні, переконує в тому, що вони дають змогу більш докладно розглянути різні аспекти діяльності провідних українських біржових установ. Більшість статей спеціалізованої преси за інформаційним наповненням мало чим відрізнялася, наприклад, від «Звітів біржових комітетів», які ми розглянули в попередньому підрозділі. Зокрема, і у періодичних виданнях, і у «Звітах...» розглядали питання, пов'язані зі станом розвитку експортної торгівлі хлібом і цукром – провідними товарами, торгівля якими була ключовою для основних бірж.

Представлена у звітній біржовій документації інформація є узагальненням тенденцій у вищезгаданих торговельних галузях. Водночас розміщені в періодичних виданнях статті були написані безпосередньо в період, коли ці події відбувалися. До того ж їх висвітлення було регулярним. Це, зокрема, стосується інформації про посуху у важливих сільськогосподарських районах України в 1892 р., яка істотно й негативно впливала на міжнародну торгівлю хлібом, до якої, зокрема, була залучена й Одеська біржа.

Наведена в періодичних друкованих виданнях інформація дає змогу в динаміці розглянути процес подолання негативних наслідків посухи, виявити, як вона впливала на хлібний ринок у ті чи ті проміжки часу, як на це

стихійне лихо реагувало біржове товариство та провідні одеські комерсанти. Також у статтях показана динаміка закупівельних цін на хліб, реакція на зменшення хлібного експорту з Росії у провідних іноземних державах – споживачах «південноросійського» хліба.

Що стосується рівня висвітлення діяльності біржових установ України в досліджуваній період, то відзначимо, що першість за цим показником, без сумніву, належить Одеській біржі. Цю тенденцію відзначали і сучасники подій – провідні науковці-економісти, біржові та державні діячі того періоду. Це пояснюють, передусім, роллю Одеської біржі у фінансово-господарчій системі тодішньої Російської імперії, а отже, інтерес до неї з боку і загальноросійських, і місцевих спеціалізованих видань був значно вищим, ніж до аналогічних установ Києва, Харкова, не говорячи вже про незначні біржові установи, що представляли інші регіони України.

Особливо докладно діяльність Одеської біржі висвітлено в місцевих друкованих виданнях. Одразу два провідні газети – «Одеський вісник» та «Одеський листок» – повідомляли про всі важливі події біржового життя міста. При цьому перша з них була ще й офіційним органом одеського біржового комітету.

На сторінках видань коротко подавали інформацію про курси валют, котування акцій і цінних паперів, стан фрахту, наповненість одеських складів тим чи тим товаром, стисло аналізували стан справ на ярмарках, що проходили в різні сезони, висвітлювали головні тенденції загальноросійського та західноєвропейського біржового світу.

Більшість матеріалів аналітичного характеру була зосереджена в «Одеському листку». Це пояснюється, вірогідно, тим, що це видання було приватним, водночас «Одеський вісник» залежав від місцевої влади і відображав передусім офіційну позицію на ті чи ті питання, пов'язані з розвитком біржової справи. Якщо й лунали критичні зауваження на адресу

комерційної політики влади, то вони були досить помірними і не викликали значного суспільного резонансу.

Редактори та журналісти «Одеського листа», які були прихильниками ліберальних ідей, могли собі дозволити більшу свободу у висвітленні біржового життя міста. Саме тому у виданні досить популярною була критика певних аспектів діяльності місцевої біржі, яка вважалася неприпустимою. Зокрема, у виданні регулярно викривалася практика надмірної, авантюрної біржової спекуляції, яка, на думку авторів статей, шкодила розвитку біржової справи та викликала недовіру до біржі з боку одеського суспільства.

У контексті висвітлення діяльності інших біржових установ України треба відзначити, що вона була досить незначною. Більш-менш значні статті, у яких висвітлено діяльність Київської біржі, наявні у виданні «Київське слово». Поруч з офіційною комерційною інформацією, яка друкувалася в газеті, на її сторінках можна було ознайомитися з матеріалами аналітичного й критичного характеру, присвяченими переважно викриттю біржової спекуляції як одного з ганебних і шкідливих явищ.

Висвітлення діяльності Харківської біржі в місцевих періодичних видання обмежувалося тільки офіційними повідомленнями про курси акцій та валют на чергових біржових торгах.

Ураховуючи те, що українські біржі вважали другорядними та провінційними, їхня діяльність у загальноросійських періодичних виданнях комерційного характеру висвітлювалася епізодично, лише в контексті розгляду інших питань, пов'язаних із розвитком біржової справи в Російській імперії. Винятком була Одеська біржа, яку все ж таки вважали великим центром російської експортної хлібної торгівлі, проте і її діяльність розкривали досить поверхово.

Висновки до розділу 4

Важливим джерелом з історії розвитку біржової справи у досліджуваній період є загальноросійські й місцеві періодичні видання, які виходили друком у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед них особливо цінними виявилися місцеві офіційні та приватні видання, у яких докладно розкрито певні аспекти досліджуваної проблематики.

Аналіз публікацій у друкованих періодичних виданнях досліджуваного періоду показує, що біржові справи, зокрема в Одесі та Києві, висвітлювали досить широко. Йдеться і про офіційні видання, які у своїй діяльності були пов'язані із губернськими та міськими органами влади, і про приватні газети та журнали, які пропагували опозиційні, ліберальні погляди.

Серед найбільш поширених новин про діяльність біржі у провідних містах України були курси акцій та валют, що публікувалися майже щоденно. Окрім того, значний пласт інформації про діяльність біржових установ можна знайти у спеціалізованих виданнях – біржових бюлетенях, які друкувалися окремо або на сторінках офіційних газет. Ці документальні матеріали містили інформацію про тенденції розвитку тих чи тих господарчих галузей краю, пов'язаних із біржовою торгівлею, аналіз перспектив урожаю цукру та збіжжя і перспективи встановлення майбутніх цін на ці товари.

Також у бюлетенях повідомляли про ситуацію із фрахтом кораблів, ступінь наповненості складів, плани російського керівництва щодо будівництва нових гілок залізниці, нововведення уряду стосовно фіскальної та митної політики. Висвітлювали й події міжнародного життя, що могли вплинути на біржові ціни на товари та цінні папери. Загалом представлена в бюлетенях інформація була подібна до тієї, яку біржові комітети подавали в щорічних звітах, тільки більш детальна. Цей пласт джерельних матеріалів дає змогу простежити особливості соціально-економічного розвитку різних

регіонів України, виявити ті їх тенденції, які найбільш цікавили біржовий світ її провідних центрів.

Зі свого боку, приватні періодичні видання істотним чином доповнюють офіційні. Інформаційна цінність цього виду джерельних матеріалів зумовлена тим, що на сторінках цих газет і журналів публікували критичні статті, у яких розглядали певні негативні сторони та недоліки біржової торгівлі в Україні. Серед найбільш обговорюваних тем були такі: недієздатність більшості бірж, що діяли на території тогочасної України, формальний характер їхньої діяльності. Також особливо критикували надмірну спекуляцію цінними паперами та акціями, виникнення, завдяки діям нечесних маклерів, «мільних бульбашок», що сприяли завищеному ажіотажу та паніці.

Отже, періодичні видання є цінним джерелом з історії становлення та розвитку біржової справи в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Разом із тим, використання цього виду документальних матеріалів у процесі наукового дослідження вимагає від ученого розуміння важливих факторів, які впливали на подачу матеріалів та їхню характеристику.

По-перше, важливим є визначення ступеня взаємодії конкретного видання, у якому йшлося про біржові справи, із державними та губернськими органами влади. Якщо в офіційних газетах і журналах, як правило, не викривалися недоліки чинної на той час біржової системи, то приватна преса досить часто містила критичні статті з цієї проблеми. Саме тому повноцінне вивчення розвитку біржової справи на основі використання матеріалів періодичної преси можливе лише завдяки поєднанню різних за своїм характером і походженням видань.

Загалом можна відзначити, що кожне зі схарактеризованих у дисертаційній праці джерел має різний інформаційний потенціал і насиченість. Проаналізовані матеріали висвітлюють різні аспекти розвитку біржової справи в Україні в досліджуваній період. Тому для повноцінного

розкриття проблеми, що вивчається, важливо комплексне поєднання всього пласта документальних матеріалів.

РОЗДІЛ 5

ВІДОБРАЖЕННЯ РОЗВИТКУ БІРЖОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ДЖЕРЕЛАХ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

5.1. Біржова діяльність України в мемуарних та публіцистичних творах

Важливим джерелом, що дозволяє розглянути внутрішню специфіку роботи українських біржових установ у другій половині XIX – на початку XX ст. є документальні твори особового походження, до яких можна віднести мемуари, публіцистичні й літературні твори сучасників подій. До цієї категорії можна також віднести окремі наукові праці вчених-економістів, написані на основі особистих вражень від роботи біржових установ України, отримані під час наукових експедицій і розвідок до провідних біржових центрів регіону, здійснених у різні роки.

Наукова значущість джерельних матеріалів цього виду пов'язана з їх походженням – вони є результатом роботи одного або кількох авторів, отже, дозволяють показати їхнє сприйняття навколишньої історичної дійсності. На думку Я. Калакури, у джерелах особового походження «закладено своєрідну інформацію соціально-психологічного рівня, відсутню в інших видах джерел» [92, с. 211].

Цінність джерел особового походження полягає й у тому, що вони нерідко містять інформацію, не представлену в інших видах історичних джерел, а це сприяє більш комплексному дослідженню явища, яке вивчається, «дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб» [92, с. 212].

У дослідженні біржової діяльності в Україні у другій половині XIX – початку XX ст. джерела особового походження дозволяють розглянути, зокрема, такі аспекти, як особиста доля біржових гравців, їхнє переживання з

приводу успіхів та провалів біржової діяльності. Автори документальних матеріалів цього виду також показали тіньовий бік діяльності біржових установ України, їхні недоліки.

Насамперед, відзначимо наукові та публіцистичні роботи тогочасних науковців, у яких висвітлено ті чи ті аспекти біржової торгівлі в досліджуваний період. Написані вони на основі особистих вражень від діяльності провідних бірж України. Безпосереднє ознайомлення авторів з організацією біржових торгів, знання неформальної сторони діяльності українських бірж дозволяє класифікувати ці наукові та публіцистичні твори як джерела особового походження.

Певну інформаційну та наукову цінність мають праці, написані на основі детального дослідження та особистих вражень одного з фундаторів російської статистики, видатного вченого українського походження Юлія Едуардовича Янсона (1835 – 1893). Майбутній учений народився у 1835 р. в Києві, там минули і перші роки його життя. Саме в Києві він здобув вищу освіту, спочатку вступивши на Медичний факультет імені Св. Володимира, а після того, як зацікавився статистикою, перевівся на історико-філологічний факультет, де тоді викладалася ця наука. У 1856 р. став учителем Першої Київської гімназії, де викладав, аж поки в 1861 не був запрошений до Горигорецького землеробського інституту на посаду викладача політичної економії та статистики. Там він продовжив свої наукові дослідження, зосередивши увагу на вивченні стану виробництва та торгівлі хлібом. У 1867 р. за завданням Вільного економічного товариства він здійснив наукову експедицію в різні регіони Російської імперії, побувавши, зокрема, й у головному центрі хлібного експорту – Одесі. Свої враження він виклав у праці «Статистичне дослідження хлібної торгівлі у Одеському районі», оприлюдненій 1870 р. у зібранні «Праці експедиції, організованої Російським географічним товариством для дослідження хлібної торгівлі та виробництва у Росії» [50].

У роботі представлено аналіз зовнішньої торгівлі збіжжям, яка здійснювалася через Одесу. Розглядаючи специфіку цієї галузі, автор торкнувся й ролі біржової спекуляції у процесі реалізації хліба за кордон великими торгівельними домами, які на той час працювали в Одесі. Як відзначив Ю. Янсон, у 60 – 70-ті рр. XIX ст. «на чолі хлібної торгівлі Одеси стояли два торгових дома – «Ефрусі та К^о» та «Компанія Когана». Автор також зазначив, що «у єврейських торгових домах поруч із великими фірмами стоять інші, що мають менший капітал, які займаються виключно ... справами замовлення з-за кордону... Водночас великі торгові дома продають не тільки за замовленнями, а й везуть на спекуляцію» [50, с. 364].

Відзначаючи значення біржової спекуляції в реалізації хлібної торгівлі в Одесі, Ю. Янсон безпосередньо майже не розглядав діяльність місцевої біржової установи, концентруючись на виявленні загальних тенденцій комерційного розвитку краю.

Велику наукову та інформативну цінність має видання «Російські біржі» [44, 45, 46, 47], що складається з чотирьох томів-«видань», які публікувалися впродовж 1896 – 1900 рр. Автором збірки є провідний російський економіст, професор Юр'ївського університету, громадський діяч О. Невзоров (1861 – 1936). Багато років займаючись вивченням торгівельного права Російської імперії, у 1896 р. він здійснив наукову експедицію до «внутрішніх районів Росії», вивчаючи організацію біржової справи в тих чи тих містах, відвідавши Санкт-Петербург, Москву, Рибінськ, Нижній Новгород, Казань, Самару, Саратов, Царицин, Астрахань, Єлець, Орел. Також вивчав роботу біржових закладів Наддніпрянської України, для чого приїжджав до Києва, Харкова та Одеси [164, с. 60].

Враження від побаченого систематизував у серії фундаментальних праць, зокрема: «Російські біржі. Випуск перший. Звіт про відрядження у внутрішні губернії Росії у літні місяці 1896 року» (1896) [44], «Російські біржі. Випуск другий. Зведений статут російських бірж» (1898) [45], «Російські біржі. Випуск третій. Зведена інструкція про порядок визначення

та звільнення та про обов'язки біржових маклерів, гофмаклерів, нотаріусів, корабельних маклерів, аукціоністів, диспашерів та експертів» (1900) [46], «Російські біржі. Випуск четвертий. Зведення торгівельних звичаїв та правил російських бірж» (1900) [47]. Працюючи над книгами, автор вважав своєю головною метою створити єдину велику працю про діяльність бірж, оскільки «російська література про біржі та біржові угоди у більшості своєї представлена статтями, розміщеними в періодичних виданнях» [44, с. 3].

Безпосередні враження від побаченого під час експедиції О. Невзоров виклав у першому випуску видання, де з-поміж усього іншого наведено свідчення про діяльність бірж України.

Одним із перших торгівельних центрів України, які відвідав науковець, був Харків, про який він писав: «Харків – за будівлями, за їхнім стилем – одне з найошатніших міст. За непрохідністю бруду, що панує на вулицях і площах, рівних йому серед губернських міст мало. Місто з двохсоттисячним населенням, ознайомлене з усіма успіхами цивілізації і культури. Але в ньому ж трапляється мало не на кожному кроці картина глухого села ... несумісні контрасти легко і спокійно поєднуються у Харкові» [44, с. 170].

Про Харківську біржу автор повідомляв, що вона була створена 8 січня 1876 р. Спочатку, за думкою О. Невзорова, вона мала виконувати не тільки суто торгівельні, а й громадські функції, захищаючи інтереси слобожанського купецтва.

Для аргументування своєї думки він наводить слова голови біржового комітету, провідного харківського комерсанта О. Алчевського, який вважав, що біржа має «бути охоронцем торгівлі і промисловості цілого краю та з'єднувати розрізнене купецтво» [44, с. 211].

У 1879 р., як повідомляється у виданні, на кошти Алчевського було побудовано нову біржову будівлю. На той час біржове товариство вже нараховувало приблизно півтори сотні осіб [44, с. 211].

Також у першому випуску «Російських бірж» дається комерційна характеристика Києва, який, на думку автора, «за величавою красою... не має собі рівних». О. Невзоров відзначав, що це місто завжди було на перехресті торгових шляхів, маючи важливе значення «як у минулому, так і у сьогоденні». Відповідно, він доходить висновку, що «Київ – природний осередок усього Південно-Західного краю, центральне місце всіх тамтешніх угод. Уся торгівля Південно-Західного краю зосереджена у Києві, а за торгівлею цукром Київ – головний центр» [44, с. 194].

Розглядаючи діяльність Київської біржі, автор залишив важливі свідчення про те, як відбувалися біржові засідання. «Розкішна біржова зала поміщається на другому поверсі... оздоблення зали вражає витонченістю і багатством», проте «біржовий зал не буває переповнений публікою. Це пояснюється відсутністю у місцевого купецтва схильності до зборів і нечисленністю складу біржового товариства» (1873 р. членів біржового суспільства було 75, відвідувачів – 193; в 1894-му членів біржі і відвідувачів разом було менше 150 осіб).

Набагато більше, ніж у залі, біржових ділків збирається у великому передпокої нижнього поверху: правда, більшість тут належить до розряду «зайців». Останніх збирається тут особливо багато між 3 – 4 годинами дня» [44, с. 200], – писав він, показуючи незадовільний стан розвитку біржової торгівлі у Києві.

Розглянув О. Невзоров і діяльність маклерів на Київській біржі, які, на його думку, займалися справами не як члени закладу, а паралельно з нею. Часто вони відкривали власні маклерські контори, які діяли під егідою біржової установи. «Маклери мали власні контори із вивіскою «Біржовий маклер на нижньому поверсі будівлі, хоча у деяких з них, окрім цього, були особливі приватні контори поза біржею, де вони вели справи комісійні, зовсім окремо від біржових... У цих конторах присяжні маклери здійснювали за власний рахунок угоди, пов'язані із купівлею цінних паперів» [44, с. 140], – писав він.

Як свідчить О. Невзоров, за своє посередництво київський маклер брав комісійні («кураж»), «одразу ж після виконання укладеного між сторонами договору». Його частка складала $\frac{1}{4}$ копійки з карбованця за товарними угодами, $\frac{1}{8}$ копійки – за векселями та за продаж золота та срібла, $\frac{1}{10}$ копійки – за операції з цінними паперами. Незважаючи на те, що «кураж» поступово зростав, О. Невзоров дійшов висновку, що «інститут маклерів був не дуже розвинений у Києві, і тільки троє з усіх маклерів працювали на біржі довгий час» [44, с. 207].

Не залишив автор поза увагою і Одесу, яку вважав найважливішим торгівельним центром Російської імперії. На думку О. Невзорова, «Одеса має повне право називатися південною столицею – за її величиною, красою, багатством, за кількістю населення, за грамотністю, торговельними обсягами» [44, с. 174].

Що ж стосується діяльності місцевої біржі, то автор писав: «За бажанням іноземного купецтва, де Воллан розпоряджався устроєм біржі. Вона розміщувалася у будинку Дофіне і зібрання, які починалися 30 жовтня, проходили щодня з 10 до 12-ти годин ранку» [44, с. 179].

Дослідник відзначав, що, незважаючи на досить значні обсяги торгів, він не помітив на Одеській біржі ажіотажу, який спостерігав у Москві та Санкт-Петербурзі. Біржова справа сприймалася тут як звичайна повсякденна діяльність, до якої важко було пристосувати слово «гра», з якою часто порівнювали біржові торги в інших біржових установах. «На Одеській біржі гра зовсім не відображалася» [44, с. 191], – писав він.

Отже, перший випуск зібрання «Російські біржі», підготовлений О. Невзоровим, становить переважно опис діяльності біржових установ Наддніпрянської України (Харківської, Київської, Одеської) наприкінці XIX ст. Автор відобразив свої спостереження за діяльністю бірж, їхньою організацією, порядками та звичаями.

Також у роботі розглянуто торгівельні та виробничі потужності регіонів, територій, які відвідав науковець під час своєї мандрівки. Разом із

тим представлена у виданні інформація має переважно характер спостережень. Науковий аналіз отриманих даних майже не представлений. Саме науковому переосмисленню отриманих емпіричних даних присвячені наступні випуски циклу О. Невзорова. Вони є повноцінними науковими роботами, у яких автор аналізує ті чи ті аспекти діяльності провідних біржових установ Російської імперії.

Привертає увагу Другий випуск «Російських бірж», у якому автор зробив порівняльний аналіз нормативно-правової бази діяльності провідних біржових установ Російської імперії. У центрі уваги О. Невзорова було вивчення та порівняння біржових статутів. Серед біржових установ, діяльність яких розглянута науковцем, були Харківська, Київська та Одеська. «В інтересах осіб, які зацікавлені російськими біржами, мною були зібрані окремі статuti бірж, зіставлені окремі їхні положення та наведені в тій системі, яка уявлялася найбільш придатною» [45, с. 1], – писав автор, пояснюючи мету своєї праці.

З-поміж питань, порушених ним, можна відзначити такі: участь у біржовій діяльності міських управ, ступінь участі в організації біржової справи російського уряду, контроль за біржами з боку Департаменту торгівлі та мануфактур, порядок затвердження та оскарження рішень біржових комітетів, особливості відносин біржових комітетів та органів центральної, міської та губернської влади, біржове законодавство, категорії біржових відвідувачів, права та обов'язки осіб, які здійснюють торгівельні операції, суми та порядок виплат біржових внесків, значення біржової громади та т. ін.

Специфічним питанням організації біржової справи присвячені і останні два томи фундаментального видання.

Діяльність Харківської біржі наприкінці XIX – на початку XX ст. розглядав провідний російський вчений К. Скальковський в одній зі своїх статей, опублікованій у збірці «Нова книга. Публіцистика. Економічні питання. Дорожні враження» [48], яка вийшла друком у 1904 р.

Загалом автор досить критично ставиться до діяльності цього біржового закладу, навіть називаючи його «бюрократичною вигадкою». Підставою для подібних заяв стало те, що Харківська біржа, починаючи з 1890 р., була змушена просити кредити та субсидії в Південного гірничопромислового з'їзду. Це й викликало обурення К. Скальковського, який розкритикував діяльність біржі, повідомивши, що його думки викликали обурення з боку голови харківського біржового комітету Г. Долгово-Сабурова, який наполягав, що фінансові проблеми біржі пов'язані із тим, що «увесь кураж забирали собі маклери, а реєстрація угод відбувається на безоплатній основі» [48, с. 379].

Своєю чергою К. Скальковський заявив, що фінансовий стан біржової установи визначається не «куражами, а біржовими внесками». «Біржа існує завжди не на куражі, а на внески членів біржового товариства. Якщо харківський біржовий комітет має потребу в авансах, значить кількість учасників біржі не багаточисельна, або ці учасники залучені випадково, за компанію і не турбуються про підтримання свого дітища» [48, с. 379], – відзначив автор.

Висловивши цю думку, автор робить висновок, що не існувало жодних підстав для відкриття промислової біржі в Харкові. «Я не чув, щоб торговці вугіллям та металами у Харкові просили про створення біржі... Харків не Кельн або Глазго, він не лежить у центрі вугільної та залізної промисловості» [48, с. 379], – писав автор.

Незадовільний стан розвитку біржової торгівлі у Харкові, на думку К. Скальковського, пояснюється тим, що більшість підприємств промислової сфери регіону працюють, виконуючи державні замовлення, що «не створює ринку». «Казна. Казенні та приватні залізниці, заводи, фабрики та пароплавства – головні покупці вугілля та заліза. Гірські заводи та вугільні копальни продають свої вироби за казенними замовленнями, з підряду, за посередництва своїх агентів, і тільки дуже невелика кількість може бути продано біржовим шляхом» [48, с. 380], – писав К. Скальковський.

У таких умовах біржа є лише «місцем довідок та реєстрації угод, які йдуть поза нею» [48, с. 380].

Приклад незадовільної роботи Харківської біржі дозволив економісту дійти висновку, що «біржі, хоча офіційно існують у різних містах, проте дуже мало пристосовані до російських звичаїв» [48, с. 380].

Навіть обсяги торгівлі провідної на той час Одеської біржі не викликали захоплення у К. Скальковського. Навпаки, він відзначив відсутність там повноцінної торгівлі. «У Одесі біржа існує майже ціле століття. Я добре її знаю, я навіть народився в будівлі одеської біржі, яка зараз перенесена в інше приміщення. І старе було розкішне, але жодних угод у ньому не укладалося, окрім офіційних відміток курсу. Усі угоди укладалися маклерами в конторах недалеко від біржі – на куті Рішельєвської та Ланжеронської вулиць» [48, с. 381], – відзначав він.

Підавши критиці діяльність Харківської біржі, автор зазначав: «Я розумію користь біржі для угод з хлібом в Одесі, з цукром у Києві, фрахтами у Нижньому, нафтою у Баку, але маю сумнів в універсальності харківського ринку для вугілля та заліза» [48, с. 384].

Відповідно, К. Скальковський робить висновок, що штучно створені державою фінансово-торгівельні організації неспроможні вирішити соціально-економічні проблеми, які стояли перед Російською імперією в досліджуваний період. «Я змушений повторити, що не вимагаю руйнування Харківської біржі. Якщо вона була створена, то це було комусь потрібно. Я хотів би вказати на крайню оптимістичність думки, ніби з допомогою подібних заходів можна переорганізувати нашу торгівлю, що складалася роками» [48, с. 386], – зазначав він.

5.2. Літературні твори як опосередковане джерело з історії біржової справи України

Аналізуючи джерела особового походження з історії розвитку біржової справи України у досліджуваній період, необхідно згадати літературні праці, у яких висвітлено цей аспект. Деякі з тодішніх письменників і публіцистів намагалися поєднувати літературну творчість із участю в біржових спекуляціях. Остання сфера діяльності давала досвід і натхнення для нових оповідань і романів, у яких творчо аналізувалася робота на біржі. Ми опрацювали й проаналізували праці таких письменників: П. Боборикіна [40], В. Короленка [42], Д. Маміна-Сибіряка [43], А. Чехова [49] та ін.

Проте серед літературних творів найбільш корисними виявилися новели та оповідання видатного українського письменника єврейського походження Шолом-Алейхема (1859 – 1916), певні періоди життя якого були присвячені біржовій діяльності. Зокрема, у 1887 р. письменник переїхав до Києва, де почав брати участь у спекуляціях на місцевій біржі, граючи на акціях та цінних паперах. У цей період він заводив знайомства із багатьма маклерами та біржовими радниками.

Користуючись їхніми порадами, Шолом-Алейхем швидко збанкрутував, що змусило його у 1890 р. відмовитися від біржової діяльності та на деякий час виїхати з Києва. Тільки у 1893 р. письменнику вдалося розрахуватися за всіма борговими зобов'язаннями і знову повернутися до гри з акціями. На цей раз він поводився дуже обережно та не довіряв біржовим шарлатанам, яких, за його словами, було дуже багато [103].

У 1909 р. Шолом-Алейхем опублікував книгу «Менахем-Мендл», у якій проаналізував свій досвід біржової роботи. Книга побудована у формі листів до дружини головного героя книги, простака та біржового початківця Менахема-Мендла.

Як відзначають дослідники творчості письменника, Менахем-Мендл – реальна особистість, з якою Шолом-Алейхем познайомився на початку своєї комерційної кар'єри на Одеській біржі. Товариші пройшли всі етапи становлення біржового маклера, разом працювали в біржових установах Одеси, Києва, Варшави та Санкт-Петербурга. Проте біржова діяльність не принесла простому та довірливому Менахем-Мендлу успіху та багатства. Врешті-решт він був змушений переїхати до США [103].

Перший розділ книги «Лондон» присвячено опису перших кроків новачка в біржовій торгівлі в Одесі, яка вважається йому величезним торгівельним центром. «Уяви собі, варто мені вийти з паличкою на Грецьку (так в Одесі називається вулиця, де укладаються всякі угоди) – і у мене двадцять тисяч справ! Хочу пшеницю – будь ласка! Висівки? – Висівки! Вовна? – Вовна! Борошно, сіль, пір'я, родзинки, мішки, оселедець, – все, що не назви, можна знайти в цій Одесі! Я спочатку намітив було дві-три справи, але вони мені не сподобалися. І я тинявся по Грецькій до тих пір, поки не наштовхнувся на справжню справу. А саме? Я торгую «Лондоном» і заробляю на цьому зовсім непогано!» [50], – відзначав автор.

Шолом-Алейхем не дає точної характеристики товару під назвою «Лондон», якою в Одесі взявся торгувати головний герой. Вірогідно, що письменник мав на увазі біржові папери, вартість яких на біржі залежала насамперед від спекуляцій. Про це свідчить його наступне зауваження: «треба сказати, що «Лондон» – матерія тонка.

Продають його лише на словах, а бачити ніхто його не бачить. І кожну хвилину він то дорожчає, то дешевшає. Те «держ», то «біс». Це означає, що рубль в Берліні то підвищується, то знижується. Все залежить від Берліна: як Берлін скаже, так і буде! Курси стрибають вгору і вниз, як божевільні, депеші летять туди і сюди, а люди носяться, як на ярмарку, роблять справи, отримують прибуток, а серед них і я. Шум, метушня – одуріти можна! Ось, наприклад, вчора я зробив «стелаж», коштував він мені півсотні, а сьогодні

вранці, рівно о дванадцятій годині, від моєї півсотні і сліду не залишилося!» [50].

Також Шолом-Алейхем описав способи, якими велися біржові торги, у сатиричній формі, відзначивши всі зловживання та недоліки. «Подивилася б ти, дорога моя, як тут укладаються угоди на слово, ти зрозуміла б, що таке Одеса. Простий кивок тут все одно, що контракт. Я виходжу на Грецьку, заходжу в кафе, сідаю за столик і замовляю склянку чаю, або кави, або ще там чогось.

Підходить до мене один маклер, другий, третій... Не треба ані контрактів, ні розписок, ні рядка написаного! У кожного маклера книжечка і олівчик. Він дістає книжечку і записує, що я маю у нього два «біси», а я дістаю кілька рублів і плачу йому – задоволення! А через годину-другу, якщо Бог захоче, дізнаються «таксування» з Берліна, і вдається той же маклер і дає тобі четвертний квиток – чистого прибутку, а потім, коли прибувають ще відомості, він суне тобі півсотні, а до кінця дня, якщо Богу завгодно, набігає і вся сотня, а іноді може трапитися, що і дві, а то і всі три ... Чому б і ні? На то і біржа! Біржа – це гра, справа удачі» [50].

Певний час герой книги перебував у захваті від біржової торгівлі та очікував, що спекулятивна діяльність принесе йому «великі тисячі», проте в останній момент він розорився.

«Нехай буде тобі відомо, що день реалізації настав, і все пішло шкереберть, Господи спаси і помилуй! Велика «вар'яція», яку я чекав, як месії, обернулася мильною бульбашкою. Бісмарк, кажуть, застудився, схопив нежить – і у політиці пішла така метушня, що ніхто нічого не розуміє! «Лондон» став, дійсно, на вагу золота, але рубль провалився в тартарари, і пішов страшний «біс»!» [50], – відзначив він.

Незважаючи на невдачу, не досягши успіху в Одесі, Менахем-Мендл переїхав до Києва, який у книзі має назву місто Єгупець. Маючи гіркий досвід, герой книги більше не прагне торгувати «Лондоном», який «залежить від Берліна, від Бісмарка та від англійської королеви» [50].

Натомість, за порадою знову ж таки біржових ділків-авантюристів, Менахем-Мендл взявся торгувати «папірцями», «які залежать тільки від Петербурга та Варшави» [50].

Ще однією важливою перевагою «папірців», на думку героя, було те, що «вони є річчю, яку можна бачити, помацати руками, не те що «Лондон», яка не більше, ніж фантазія, сон ...» [50].

Перший досвід торгівлі на Єгупецькій біржі був успішним та надихнув Менахем-Мендла продовжити справу.

«Оскільки я ж все одно їхав повз Фастів, – нумо з'їжджу в Єгупець – подивитися тутешню біржу і тутешніх ділків. І потрапив я в такий час, коли на «папери» йде жахливий «біс», а «премії» продають за півціни. Багато грошей вкладати не потрібно, ось я і вирішив – зіграю разок, може, Бог милостивий, зароблю, і буде у мене на витрати. І Бог змилювався, «папірці» піднялися, я продав свої «премії» з прибутком, купив ще парочку «премій» і знову запрацював, сколотив добрих кілька сотень готівкою» [50], – відзначив Шолом-Алейхем.

Також у цьому розділі книги наведено опис торгівлі цінними паперами на Київській біржі. «Нехай буде тобі відомо, що мати справу з «папірцями» не означає, як ти думаєш, – просто торгувати папером. Це тільки так називається, насправді йдеться про акції, петербурзьких акціях, наприклад таких, як «Путивль», «Транспорт», «Волга», «Мальцевські» і тому подібних.

Це такі фабрики, де на акції будують залізниці, тобто випускають акції по сто рублів, а платять за них триста, тому що видають «дивіденд». Чим більше «дивіденду», тим краще. Але оскільки до кінця року ніхто не знає, який «дивіденд» буде видано, то діють навмання – купують і купують. Починається, таким чином, «держ», тобто папери ростуть у ціні, люди заробляють гроші, а серед них і я» [50], – відзначав Шолом-Алейхем.

У книзі представлено і детальний опис біржової торгівлі, основна частина якої, за повідомленням автора, проходила не в біржовій будівлі, а на

вулиці Хрещатик, де в певний час збиралися різноманітні ділки, що прагнули заробити на біржових спекуляціях.

«Подивилася б ти, що діється на Хрещатику, коли починається день! Повно народу! Та й що дивного? З контор виганяють, на вулиці стояти не дають. Адже кожному хочеться дізнатися раніше за інших, як ідуть справи ... Гармидер! ...Єгупець – це місце, де дійсно можна заробити. Усе спекулюють, Усе тягнуться вгору, заробляють гроші, а серед них і я» [50], – відзначав автор.

Шолом-Алейхем описав ще одну важливу тенденцію роботи Київської біржі. Під час найвищого піку біржової спекуляції, коли спекулятивна вартість акцій досягала рекордних позначок, біржові ділки об'єднувалися у спеціальні, неформальні групи, щоб на спільний капітал викупити всі, найбільш актуальні та коштовні «папірці». «Влаштували «синдикат», тобто таку собі зграю, хочуть розкупили всі, до останнього папірця і не залишити нам жодного!» [50], – писав він.

Врешті-решт у Єгупці повторилася ситуація, з якою Менахем-Мендл вже стикався в Одесі. Одного дня сталося різке падіння курсу провідних акцій, що призвело до масового розорення біржових спекулянтів. «Коїться щось жахливе! Прибули з Петербурга такі курси, що у всіх нас в очах потемніло. Як громом вбило, бомбою! У всіх конторах морок, на Хрещатику – землетрус!

І відразу ж після Петербурга Варшава стукнула нас своїми курсами. Почалася метушня, паніка, тиснява. Біржовики розбіглися, ніби корова їх язиком злизала, а разом з ними і я. Кінець біржі! Контори спорожніли, банкіри ходять без голови – усе рухнуло!... Біржею ходять не спекулянти, а мерці. Маклери тиняються без справи. Біржа, кажуть, померла і не воскресне» [50], – відзначив автор.

Крах викликав масові банкрутства та розорення. Ситуація на біржі в цей період описана так: «Від Єгупця нічого не залишилося, на біржі все догори дном, тьма непроглядна, як після війни, ще гірше, ніж свого часу в

Одесі. Усі зазнали поразки, усіх охопила паніка. Люди стали оголошувати себе банкрутами, а серед них і я. Що не день, то нове банкрутство. Банкрутство прямо-таки в моду увійшло! Чого вже більше? Великі банкіри й ті стали тікати» [50].

Серед збанкрутілих жертв біржового обвалу опинився і головний герой оповідань. «Але де взяти гроші? Спробував було зайняти у кого-небудь ненадовго, але всі говорять, що в місті зараз дуже туго з грошима, навіть великі ділки і ті потребують, прямо-таки до землі кланяються, ні за гріш пропадають ... Створив би Господь Бог зі мною чудо: хай би розбійники на мене напали і вбили або так якби я був помер на вулиці, тому що, дорога моя, я вже не в змозі все це переносити! Помилуй! Так добре, так міцно, так на місці я себе почував! Тримав у руках, як кажуть, повну шапку, і раптом – на тобі!» [50], – відзначає він.

Проте на цей раз головний герой вирішив не полишати біржову справу у Єгупці та став маклером.

Третій розділ книги Шолом-Алейхема «Міліони» присвячений опису саме цього виду біржової діяльності. Як відзначено в книзі, професія біржового маклера була досить поширеною: «тут нас, маклерів хоч відбавляй: маклери «цукрові», «біржові», «хлібні», «грошові», маклери, які торгують будинками, маєтками, лісами, машинами, баржами, колодами, фабриками, заводами, залізницями, – загалом усім, що тільки може в голову збрести і чого твоя душа забажає...» [50].

На думку Шолом-Алейхема, маклерство було важливою, хоча й не вкрай необхідною, сферою біржової торгівлі. Він доводить думку, що маклер – це один з різновидів біржового спекулянта. «Жодна угода не обходиться без маклера. У одного маклера є покупець, а в іншого – продавець, ось і складається пара. Потім часто трапляється, що до одного маклера присмоктуються ще два-три маклери, тоді все діляться куражем, скільки кому доведеться. Якщо поділ не вдасться закінчити полюбовно, – то або

покладаються на суд третіх осіб, або роблять, як бувало в Одесі, – тобто «компенсують» ляпасами...» [50], – писав він.

У наступних листах Шолом-Алейхем показує особливості діяльності маклерів у кількох галузях найбільш поширених у той час на Київській біржі. Також показані ризики, з якими доводилося стикатися в кожному з напрямів роботи. У кожному листі Менахема-Мендла до дружини головний герой описував у сатиричній формі той чи той вид маклерської діяльності, займаючись яким, він намагався розбагатіти. Проте специфічні труднощі його роботи робили реалізацію мрії неможливою.

Так, з тексту одного з листів до дружини стає зрозумілим, що Менахем-Мендл став «цукровим» маклером. Він зазначає: «Головне забув! Напиши мені, прошу тебе, що у вас чути хорошого, чи йдуть дощі, як встигають буряки і багато жучків? Мені це необхідно знати і як можна швидше!» [50].

З тексту зрозуміло, що його цікавлять види на врожай цукрового буряку, аналізу яких, як відзначалося вище, були присвячені провідні розділи всіх документів Київської біржі: щорічних звітів, бюлетенів і т. ін.

Проте дуже скоро головний герой розчарувався в торгівлі цукром, зрозумівши, що ця галузь вже монополізована великими гравцями. «Щоб ти знала, ти мала рацію. Цукор, дійсно, для мене не справа. По-перше, від великих маклерів-цукровиків життя немає. Не встигнеш озирнутися, як налітає найбільший маклер і вихоплює прямо з-під рук, хоч він і без того багатий, – і йди, скаржся на нього Господу Богу!» [50], – пише він.

Натомість Менахем-Мендл обрав для себе торгівлю векселями, оскільки він «любив заробити свій карбованець із пошаною.

Зараз у мене, з Божою поміччю, справа, про яку я принаймні знаю, що це справа! Я трусь біля грошей, влаштовую позики, облік, тобто я займаю і позичаю гроші під векселі, інакше кажучи, я враховую чужі векселі з божеського відсотка. Як то кажуть: прибутку менше, зате сон спокійніше. Це така справа, за яку тобі з усіх боків шану надають» [50].

Проте в наступному листі Менахем-Мендл повідомляв дружині, що вирішив відмовитися від торгових маніпуляцій із векселями, оскільки «давати у борг, може бути, й не так вже погано, але для цього потрібні свої гроші, а не чужі» [50].

Герой також додає: «Бігаєш, журишся – і все даремно! Нічого заздрити людині, яка змушена вдаватися до милості тутешніх позикодавців, до всіх цих бердичівських, вінницьких та шполянських лихварів, які ростуть без дощу, як кропива... І навіть великі, з дозволу сказати, банкіри, – ніж вдаватися до них, краще вже сидіти вдома і стригти «кумпони»...» [50].

Наступний вид маклерської діяльності, описаний Шолом-Алейхемом, – торгівля будинками. «Тут, в Єгупці, з'явився новий вид спекуляції – будинками! Ти, мабуть, думаєш, що в Єгупці купують будинки так само, як у вас в Касриловці? помиляєшся. Тут, коли купують будинок, – його відразу ж несуть в банк і отримують під нього гроші; потім його закладають і знову отримують гроші; потім здають квартири і знову – таки отримують гроші. Словом, купують будинок без гроша і стають, у добрий час, домовласниками» [50], – відзначає автор.

Через деякий час головний герой книги почав займатися спекуляцією на поміщицьких помістях, оскільки, «по-перше, не потрібно чоботи тріпати: напишеш лист, відішлеш опис, той з'їздить, подивиться землю, і справа, з Божою поміччю, зроблена. А по-друге, маєш справу не зі злиднями, ні з жебраками, а з панами, з поміщиками, князями, графами!» [50].

Проте скоро він знову ж таки поміняв своє рішення. Відповідно до поради, яку йому надав черговий маклер-авантюрист, герой книги почав займатися біржовою торгівлею лісом. « – Що у вас за товар? Нумо покажіть!

Дістаю свою пачку описів – маєтків там на мільйон сімсот тисяч – і викладаю.

–Вибачте мені, – каже він, – я повинен вам сказати, що маєтки ваші і трьох понюшок тютюну не варті.

– Як так? Чому?

– А тому, – відповідає він, – що всі ваші маєтки – голі! Небо і земля, ще раз небо й земля і знову – таки небо і земля! А де ж ліс? Що толку від маєтку, коли в ньому лісу немає? Чого ж ви мовчите? Ліс давайте мені, ліс!

Словом, довелося промовчати: мені перед самим собою соромно було за те, що я ношуся з нічого не вартим товаром!» [50], – зазначав Шолом-Алейхем.

Однак уже після укладання першої угоди на закупівлю лісу, який Менахем-Мендл мав надію вигідно перепродати, виявилось, що він став жертвою шахрайської схеми. «Хай буде тобі відомо, що «ліс» виявився «степом». Даремно морочив голову й іншим і собі, даремно ноги бив, даремно чоботи тріпав. Я переконався, дорога дружина, що ліси – це не для мене, мати справу з такими брехунами мені не під силу. Я вчасно схаменувся і взявся за інше – за заводи (тобто фабрики, де роблять цукор)» [50], – писав головний герой у черговому листі до дружини.

Проте спроби розбагатіти через перепродаж цукрових заводів, як і інших товарів, з якими намагався працювати маклер-невдаха, також не принесли успіху.

«Погоня за заводами майже припинилася. Настала криза, і зараз заводи, можна сказати, на вулиці валяються: немає на них покупців! Народ, бачте, об'ївся заводами, навіть через край вхопив, гроші дороги, а цукор продають за безцінь, бо стільки цукру нарobili, що його і дівати нікуди, хоч кинь! Справу загублено, заводчики готові життя віддати за копійку, капіталісти утримуються, а маклери бовтаються без справи, і я теж!» [50], – зазначає Менахем-Мендл.

Врешті-решт, остаточно розчарувавшись у біржовій справі, Менахем-Мендл вирішив остаточно кинути її, зазначивши у листі до дружини: «Знаєш, дорога дружино, якого висновку я дійшов? Якщо немає щастя, краще живим в могилу лягти!

За що б я не брався, усе на перших порах іде чинно і благородно, здається, ось-ось – і щастя у тебе в руках, ось воно нібито вже в кишені, а під

кінець колесо повертається у зворотний бік, і все виявляється безглуздим сном! Не судилося мені, мабуть, нажитися на маклерстві, зірвати великий куш і втекти! Я завжди і скрізь ніби осторонь...» [50].

Отже, роман у листах Шолом-Алейхема «Менахем-Мендл» є важливим джерелом, що дозволяє розглянути різні аспекти розвитку біржової справи в Україні в досліджуваний період, які майже висвітлювалися в інших документальних матеріалах.

Докладно проаналізовано різні напрями діяльності провідних біржових установ Києва та Одеси, специфіку організації біржової торгівлі, показані ризики, з якими доводилося стикатися головним учасникам біржового процесу та маклерам. Важливим є й показаний взаємозв'язок між провінційними біржами та відповідними установами Санкт-Петербурга, Москви, Варшави, а також провідними іноземними біржами. Серед головних недоліків біржової діяльності, судячи з аналізу твору, була надмірна спекуляція на курсах акцій, котуваннях цінних паперах, авантюристичні спроби маклерів перепродати товари за завищеною ціною, різні шахрайські схеми, притаманні біржовій торгівлі.

Описана в романі нещасна доля Менахема-Мендла дозволяє оцінити внутрішній світ біржі, неофіційну частину її діяльності, що неможливо зробити, аналізуючи інші види джерел. У тексті представлено професійний сленг, яким користувалися учасники біржових торгів, способи укладання неформальних угод та налагодження комерційних контактів, які існували в Одесі та Києві. Детально показано «світ кафе-шантанів», де відбувалася реальна біржова діяльність.

Шолом-Алейхем створив передусім літературний твір, у якому в сатиричній формі показав свій життєвий досвід. Він не ставив перед собою завдання докладно та об'єктивно висвітлити діяльність провідних біржових установ України. Це дещо зменшує наукову цінність джерела і потребує його розгляду тільки в комплексі з іншими документальними матеріалами, що, своєю чергою, дозволяє об'єктивно розглянути досліджувану проблематику.

Біржова справа України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. розглядалася і в інших літературно-публіцистичних творах того періоду.

Зокрема, деяку інформацію про діяльність Київської біржі залишив російський мандрівник М. Жданов у свої дорожніх нотатках, що вийшли друком у 1843 р. «Біржа, або контрактний дім, – величезна та красива будівля, у якій щорічно в січні збирається багато купців, поміщиків та капіталістів задля здійснення різних угод за торговими та господарчими справами» [40, с. 87], – писав він. Імовірно, що ця згадка про Київську біржу все-таки стосується Київського ярмарку, який щорічно збирався у Києві на Контрактній площі, оскільки офіційно біржова установа була відкрита тільки у 1869 р.

Висновки до розділу 5

Аналіз діяльності біржових установ України у другій половині XIX – на початку XX ст. не можна вважати повним без урахування інформації, яка міститься в джерелах особового походження.

Науково-публіцистичні твори сучасників як окремий складник пласта джерел особового походження є важливим джерелом документальних матеріалів. Написані на основі особистих вражень авторів, вони дозволяють розглянути глибинну специфіку діяльності провідних біржових установ України, показати їхній «закулісний бік», виявити недоліки, які критикувалися та викривалися. Ці документальні матеріали істотним чином доповнюють джерела інших груп, у яких представлено офіційну інформацію, пов'язану з тим чи тим аспектом біржової торгівлі.

Процес комплексного вивчення біржової справи в досліджуваній період зумовлює необхідність докладного аналізу таких документальних матеріалів, як літературні, у яких розглядалася біржова діяльність того часу. Найбільш докладно цей аспект висвітлено у творчості відомого письменника Шолом-Алейхема.

Багато років намагаючись стати успішним біржовим комерсантом, автор залишив цінні свідчення про організацію біржової справи у двох провідних центрах – Одесі та Києві, показавши специфіку біржової торгівлі різними товарами та цінними паперами, висвітлив особливості роботи маклерів та гофмаклерів. Шолом-Алейхем у сатиричній формі критикував такі негативні сторони біржової торгівлі, як надмірна спекуляція акціями та цінними паперами, зловживання з боку нечесних біржових ділків та чиновників. Його твори мають високу інформаційну цінність у процесі дослідження розвитку біржової справи України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Водночас відзначимо, що, незважаючи на інформаційну насиченість, літературні твори мають суб'єктивний характер і часто відображають не

реальний стан справ, а особистий досвід авторів, яким довелося брати участь у біржовій торгівлі. Проаналізовані твори Шолом-Алейхема відображають передусім негативний досвід роботи письменника на біржі, саме тому діяльність цих установ піддана у його творах суворій критиці. Художнім творам притаманне спрощення важливих та складних процесів, пов'язаних із біржовою торгівлею. З огляду на це використання означеного виду джерельних матеріалів можливе лише у комплексі з іншими.

ВИСНОВКИ

Дослідження джерельної бази з історії становлення та розвитку біржової справи України дало змогу розглянути значний комплекс різних за характером та інформаційною наповненістю документальних матеріалів. Опрацьовано опубліковані джерела й неопубліковані – архівні. Докладне вивчення комплексу наявних джерел дало змогу дійти висновку, що більшість із них не були проаналізовані вітчизняними науковцями, а деякі – вперше введено в науковий обіг. Також помітна необхідність комплексного використання документів з розвитку біржової справи України в досліджуваний період, а також їх класифікації, систематизації та, у випадку із архівними документами, – опублікування. Важливим завданням став переклад проаналізованих джерел українською мовою, оскільки більшість з них написані російською.

Усе це сприятиме об'єктивному й історично достовірному дослідженню історії діяльності провідних бірж України у другій половині XIX – на початку XX ст.

I. Аналіз історіографічної бази засвідчив відсутність в українській історичній науці комплексних досліджень джерельних матеріалів, у яких висвітлено діяльність бірж України у другій половині XIX – на початку XX ст. Окремі спроби українських науковців проаналізувати ті чи ті опубліковані або архівні матеріали з цієї проблематики були здійснені в межах вивчення інших наукових питань.

У значній кількості праць, які були опрацьовані у процесі реалізації мети та завдань дисертації, відсутній джерелознавчий аналіз біржових документів, оскільки вони використовувалися переважно для висвітлення тих чи тих історичних проблем і самі не були предметом докладного та структурного вивчення.

Тому можна вважати, що дослідження обраної проблематики дасть змогу ліквідувати серйозні прогалини і в процесі вивчення комплексу джерел з історії діяльності українських бірж у досліджуваній період, і у висвітленні соціально-економічних процесів, що відбувалися в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

II. У процесі реалізації поставлених мети та завдань були опрацьовані різні за своїм характером джерельні матеріали з історії біржової справи в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. На основі аналізу праць провідних українських істориків-джерелознавців, а також зважаючи на представлені ними схеми розподілу та систематизації документальних матеріалів, була розроблена власна класифікація джерел. Комплекс опрацьованих документальних матеріалів складається з таких важливих класифікаційних груп:

1) нормативно-правові та статутні документи вищих органів влади Російської імперії та провідних біржових установ (законодавчі документи, що регулювали біржову справу в Російській імперії; інструкції для учасників біржової торгівлі з боку центральних і місцевих органів влади; статuti провідних біржових установ: Одеської, Київської та Харківської бірж);

2) діловодні документи біржових комітетів (звітна документація біржових комітетів; рапорти та доповідні записки в державні установи щодо шляхів підвищення ефективності діяльності бірж);

3) джерела особового походження, представлені публіцистичними та літературними творами сучасників подій. До цієї категорії джерел можна віднести наукові економічні праці, у яких розглянуто розвиток біржової справи в Російській імперії загалом. Автори цих робіт вивчали діяльність провідних бірж України, фокусуючись переважно на діяльності Одеської, Київської та Харківської біржових установ. Основу їхніх висновків становив особистий досвід, набутий під час відвідування цих установ для безпосереднього ознайомлення з їхньою діяльністю.

До означеної джерельної групи належать літературні й публіцистичні твори, у яких висвітлено ті чи ті аспекти біржової діяльності на території України в досліджуваний період;

4) загальноросійські та місцеві періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст. (місцеві офіційні видання; місцеві приватні видання; загальноросійські спеціалізовані видання).

III. Кожне з опрацьованих джерел належить до різних класифікаційних груп, дає змогу проаналізувати певний аспект розвитку біржової справи України в досліджуваний період.

Зокрема, матеріали, що належать до першої групи – законодавчі та статутні документи вищих органів влади Російської імперії та провідних біржових установ, – дають змогу розглянути процес становлення системи біржової організації в другій половині XIX – на початку XX ст. У представлених документах визначено права та обов'язки українських біржових установ, показано ступінь їхньої залежності від загальноросійських та місцевих органів влади, представлено організаційну структуру бірж, повноваження біржових керівних органів, зокрема біржових комітетів та біржових громад.

До цієї групи належить також статутна документація провідних біржових установ України, які діяли в досліджуваний період. Саме статuti були головними регулювальними документами з діяльності біржових установ України, зокрема Одеської, Київської та Харківської. Вони встановлювали права та обов'язки провідних учасників біржових торгів, звичайних комерсантів, маклерів та гофмаклерів, визначали час проведення біржових торгів, окреслювали систему покарань за порушення правил біржової торгівлі. Окремо в цьому документі був сформульований порядок обрання керівного органу біржових установ – біржового комітету, показані його повноваження та способи організації господарської діяльності.

Матеріали цієї класифікаційної групи дають змогу скласти уявлення про організацію біржової торгівлі в українських землях у досліджуваний

період, виявити головні напрями діяльності біржових установ, які оформлювалися відповідно до господарчої специфіки того чи того регіону.

Разом із тим, вивчення історії розвитку біржової справи України в другій половині XIX – на початку XX ст. лише на основі аналізу нормативно-правових документів неможливе, оскільки документальні матеріали цієї групи відображають лише формальний підхід до організації роботи бірж. Вони не дозволяють простежити реальні механізми біржової активності, її результати та наслідки. Отже, використання цієї категорії джерел буде ефективним лише в комплексі з іншими матеріалами.

Джерельні матеріали другої класифікаційної групи складаються переважно зі звітних документів біржових комітетів, які мають важливе значення не тільки в процесі дослідження біржової справи, а й у вивченні соціально-економічної історії України в досліджуваний період. Це пов'язано з тим, що у звітах біржових комітетів, які друкувалися раз на рік та відправлялися до провідних державних установ, представлені тенденції розвитку провідних господарчих галузей регіонів, до яких були залучені біржі України.

Думки представників біржових комітетів з цих питань друкувалися як доповнення до загальних звітів та становили рекомендації щодо змін тієї чи тієї торгівельної чи логістичної кон'юнктури, які, на їхню думку, позитивно впливатимуть на розвиток біржової торгівлі.

Отже, звітна документація керівних органів провідних біржових установ України, які діяли в досліджуваний період, є докладним зібранням інформації комерційного характеру, якою цікавилися торговці та представники біржової громади.

Усебічний аналіз діяльності біржових установ України в другій половині XIX – на початку XX ст. не можна вважати повним без джерел особового походження, у яких була представлена ця проблема. Процес висвітлення різних аспектів, пов'язаних із діяльністю біржових установ, значно посилюється, починаючи з 60-х рр. XIX ст., коли після «великих

реформ» Олександра II значно прискорилося формування капіталістично-ринкових відносин. Значення бірж у господарській системі почало зростати, а отже, підвищився інтерес до їхньої діяльності з боку провідних економістів-науковців, літераторів, публіцистів. Ми розглянули документальні матеріали цієї групи, написані на основі особистого життєвого досвіду авторів, їхнього безпосереднього ознайомлення з діяльністю провідних біржових установ України, але доцільно зазначити, що використання цього виду джерельних матеріалів можливе лише в комплексі з іншими.

Важливим джерелом з історії розвитку біржової справи в досліджуваній період є загальноросійські та місцеві періодичні видання, що виходили друком у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед них особливо цінними виявилися місцеві офіційні та приватні видання, у яких розкрито ті чи ті аспекти досліджуваної проблематики.

Аналіз публікацій у друкованих періодичних виданнях показує, що біржові справи, зокрема в Одесі та Києві, висвітлювалися досить докладно. Йдеться про офіційні видання, які у своїй діяльності були пов'язані із губернськими та міськими органами влади, і приватні газети й журнали, які пропагували опозиційні, ліберальні погляди. Серед найбільш поширених новин про діяльність біржі в провідних містах України були курси акцій та валют, що публікувалися майже щоденно. Окрім того, значний пласт інформації про діяльність біржових установ можна знайти в спеціалізованих виданнях – біржових бюлетенях або на сторінках офіційних газет.

Зауважимо, що використання цього виду документальних матеріалів у процесі наукового дослідження потребує розуміння важливих чинників, які впливали на подачу матеріалів та їхню характеристику. По-перше, важливим є визначення ступеня взаємодії конкретного видання, у якому йшлося про біржові справи, із державними та губернськими органами влади. Якщо в офіційних газетах та журналах здебільшого не викривали недоліки тодішньої біржової системи, то в приватній пресі досить часто розміщували критичні статті щодо цієї проблеми. Саме тому повноцінне вивчення розвитку

біржової справи на основі використання матеріалів періодичної преси можливе лише за умови комбінування різних за своїм характером та походженням видань.

IV. Що стосується рівня достовірності опрацьованих документальних матеріалів, тематичного спрямування та інформаційної насиченості, то можна відзначити, що аналіз джерел свідчить про те, що організація біржової справи в Україні характеризувалася досить високим ступенем автономії цих установ у процесі вирішення ними внутрішніх питань. У Російській імперії фактично не існувало детально розробленої нормативно-правової системи регулювання діяльності бірж, яка складалася з положень, що були сформульовані у біржових статутах, найважливіші з яких навіть друкувалися у «Зібранні законів Російської імперії».

Разом з тим відзначимо, що за своїм характером статутні матеріали були майже тотожні, оскільки були практично копіями столичної Санкт-Петербурзької біржі. Отже, вони не враховували місцевої специфіки діяльності, зокрема українських біржових установ. Для статутних матеріалів притаманний певний формалізм, який виявлявся під час їх складення, оскільки досить часто їх розробляли лише для того, щоб відкрити біржу в тому чи тому українському місті.

Що ж стосується діловодної документації, зокрема звітів біржових комітетів, то стосовно їхньої інформативної цінності можна стверджувати, що, займаючись переважно комерційними операціями, пов'язаними з міжнародною торгівлею збіжжям та цукром, біржові комітети провідних біржових установ України концентрували увагу саме на цих сферах.

У документі представлено результати збору чергового врожаю збіжжя, проаналізовано тенденції цінової політики на внутрішньому та зовнішньому ринках, висвітлено процеси та фактори на іноземних ринках, що могли негативно або позитивно вплинути на розвиток зернового ринку і Одеси зокрема, і всієї південної частини України загалом.

Увага київських біржових комерсантів була зосереджена на аналізі щорічних тенденцій розвитку цукрового ринку, у який активно задіяна установа. Серед головних аспектів, що розглядалися в документі, такі: стан урожаю цукрового буряку та його вплив на подальше зменшення чи збільшення цін на продукт, тенденції розвитку провідних цукрових підприємств регіону, обсяги внутрішнього і зовнішнього цукрового ринку.

Окремо у звітних документах проаналізовано політичні події, які відбувалися в Російській імперії та на міжнародній арені й могли вплинути на торгівлю цукром або зерном. У звітах висловлювали припущення щодо розвитку цих галузей у зв'язку із прийняттям російським урядом тих чи тих нормативно-правових документів, ініціатив влади щодо збільшення чи зменшення митних зборів, обмежень імпорту та експорту, змін транспортного збору.

Водночас у звітах, за винятком коротких повідомлень про фінансову й господарчу діяльність бірж та про кадрові перестановки в їхніх керівних органах, практично не висвітлюється безпосередня її діяльність за той чи той період. Тому, незважаючи на важливість наведеної в документах інформації щодо соціально-економічного розвитку тих чи тих українських регіонів, наукова цінність їх відносна та дозволяє проаналізувати переважно загальні комерційні питання, які були актуальні для біржового співтовариства.

Принципово відмінною є інформація, представлена в джерелах особового походження. Автори літературних, наукових та публіцистичних творів, на відміну від документів офіційного характеру, могли собі дозволити критичні висловлювання щодо діяльності бірж та організації біржової справи і в Російській імперії загалом, і в Україні зокрема. Так, серед головних недоліків вони називали такі: надмірну бюрократизованість і залежність бірж від державних органів влади, деформацію окремих ринкових механізмів, що негативно впливало на діяльність біржових установ, відсутність необхідного біржового законодавства, низькі обсяги біржової торгівлі, надмірну спекулятивну активність під час торгівлі акціями та

цінними паперами, формальний характер існування більшості бірж України. Усі ці недоліки зрештою спровокували фактичний занепад українських бірж у період Першої світової війни. Остання думка була поширеною в економічній літературі на початку ХХ ст.

Найбільш докладно біржова справа в Україні в досліджуваний період висвітлена у творчості відомого письменника Шолом-Алейхема. Багато років намагаючися стати успішним біржовим комерсантом, автор залишив цінні свідчення про організацію біржової справи у двох провідних центрах – Одесі та Києві, показав специфіку біржової торгівлі різними товарами та цінними паперами, висвітлив особливості роботи маклерів і гофмаклерів. Шолом-Алейхем у сатиричній формі критикував такі негативні сторони біржової торгівлі: надмірну спекуляцію акціями та цінними паперами, зловживання з боку нечесних біржових ділків та чиновників. Його твори мають високу інформаційну цінність у процесі дослідження розвитку біржової справи України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Разом з тим, незважаючи на інформаційну насиченість, джерела особового походження мають суб'єктивний характер і досить часто відображають не реальний стан справ, а особистий досвід їхніх авторів, яким довелося брати участь у біржовій торгівлі. Твори Шолом-Алейхема, зокрема, містять переважно негативну інформацію, їм притаманне спрощення важливих і складних процесів, пов'язаних із біржовою торгівлею. Вони відображають передусім негативний досвід роботи письменника на біржі, і саме тому діяльність цих установ піддана у його творах суворій критиці.

Що ж стосується періодичних видань, то відзначимо, що ці документальні матеріали містили інформацію про тенденції розвитку тих чи тих господарчих галузей краю, пов'язаних із біржовою торгівлею, аналіз перспектив урожаю цукру та збіжжя та відповідно перспективи встановлення майбутніх цін на ці товари. Також у бюлетенях повідомлялося про ситуацію із фрахтом кораблів, ступінь наповненості складів, плани російського керівництва щодо будівництва нових гілок залізниці, нововведення уряду

стосовно фіскальної та митної політики. Висвітлювалися події міжнародного життя, що могли вплинути на біржові ціни на товари та цінні папери. Загалом представлена в бюлетенях інформація була тотожною тій, яку біржові комітети подавали в щорічних звітах, тільки більш детальною. Цей пласт джерельних матеріалів дає змогу простежити особливості соціально-економічного розвитку різних регіонів України, виявити такі його тенденції, які найбільш цікавили біржовий світ її провідних центрів.

Приватні періодичні видання істотно доповнюють офіційні. Інформаційна цінність цього виду джерельних матеріалів зумовлена тим, що на сторінках газет і журналів публікувалися критичні статті, у яких розглядалися ті чи ті негативні сторони та недоліки біржової торгівлі в Україні. Серед найбільш обговорюваних тем такі: недієздатність більшості бірж, формальний характер їхньої діяльності. Також критикували надмірну спекуляцію цінними паперами й акціями, виникнення завдяки діям нечесних маклерів «мільних бульбашок», які сприяли завищеному ажіотажу та паніці.

V. Під час вивчення розвитку й діяльності українських біржових установ у другій половині XIX – на початку XX ст. необхідно залучати комплекс неопублікованих, архівних матеріалів, які вперше вводяться в науковий обіг. У процесі реалізації мети та завдань дисертації ми використали документи з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ). Особливо цікавими виявилися архівні справи щодо відкриття у досліджуваний період нових біржових установ, зокрема про створення та затвердження Київської біржі. Цей пласт джерел дає змогу розглянути законодавчий порядок заснування провідних біржових установ України, визначити роль у цьому процесі місцевої комерційної громади, губернських та місцевих органів влади, а також провідних міністерств.

Отже, кожне з охарактеризованих у дисертаційній роботі джерел має різний інформаційний потенціал та насиченість. Проаналізовані матеріали висвітлюють різнобічні аспекти розвитку біржової справи в Україні в досліджуваний період. Нормативно-правові документи дозволяють

розглянути юридичний статус біржових установ України; звітна документація – інтереси біржового світу щодо певних комерційних та торгівельних питань, нарративні матеріали – ставлення до біржової торгівлі з боку певних верств суспільства; тогочасна преса – негативні тенденції розвитку біржової справи в другій половині XIX – на початку XX ст. Тому для повноцінного розкриття проблеми, яка вивчається, важливе комплексне поєднання всього пласта документальних матеріалів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

1. Ф № 442. Канц. Киев., Под., и Вол. ген-губ.

Оп. 39.

Д. 519. Дело об учреждении в г. Кieve биржевой купеческой биржи.

Имеется отчет Киевского биржевого комитета за 1893 г. 11 июля 1864 г. – 16 февраля 1894 г., 149 л.

2. Ф. № 442. Канц. Киев., Под., и Вол. ген-губ. Оп. № 39.

Оп. 534

Д. 162. Дело об открытии в г. Кieve коммисионерской биржевой

конторы крестьянами Московской губернии Матвеем Зюдиным и Семеном Козловым. Имеется устав Одесской конторы. 2 июня – 9 августа 1881 г., 15 л.

3. Ф. № 442. Канц. Киев., Под., и Вол. ген-губ.

Оп. 625.

Д. № 28. 10.66. Гончарова. Отчет Киевского биржевого комитета за

1894 г. Брошюра. 1895., 121 л.

4. Ф № 442. Канц. Киев., Под., и Вол. ген-губ.

Оп. 631.

Д. № 6.01.67. Лапенко. Отчет Киевского биржевого комитета за 1900

г. Брошюра. 1900 г., 53 л.

5. Ф № 442. Канц. Киев., Под., и Вол. ген-губ.

Оп. 656.

Д. № 8. Отчет Киевского биржевого комитета за 1902 г. Брошюра.

1903 г., л. 43 – 76.

6. 5. Ф № 442. Канц. Киев., Под., и Вол. ген-губ.

Оп. 658.

Д. №68. Отчет Киевского биржевого комитета за 1904 г. Брошюра. 1904 г., л. 1 – 58.

7. Ф № 442. Канц. Киев., Под., и Вол. ген-губ.

Оп. 637.

Д. № 131. Отчеты Киевского биржевого комитета за 1906 и 1908 гг. Брошюра. 1906 – 1908 гг., л. 1 – 15.

8. Ф № 442. Канц. Киев., Под., и Вол. ген-губ.

Оп. 639.

Д. № 608. Дело об учреждении товарной биржи в г. Ровно. 21 января 1909 – 21 сентября 1910 г., л. 1 – 5.

9. Ф № 442. Канц. Киев., Под., и Вол. ген-губ.

Оп. 643.

Д. № 1. Отчет Киевского биржевого комитета за 1912 г. Брошюра. 1912 г., л. 196 – 249.

Нормативно-правові документи

10. Государственная внешняя торговля в разных её видах за 1859 год. СПб.: Типография департамента внешней торговли, 1860. 659 с.

11. Министерство финансов. Стенографические отчеты и журналы заседаний высочайшей учрежденной комиссии по пересмотру действующих законоположений о биржах и акционерных компаниях. СПб.: Типо-литография Б. М. Вольца, 1898. 497 с.

12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том XXVII. СПб. 1907. 1134 с.

13. Продолжение свода законов Российской империи изданного с 1 января 1864 по 31 Декабря 1867 года. Часть III. Статьи к X, XII, XII, XII, XIV и XV томам свода. СПб.: Типография второго отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1868. 1146 с.

14. Свод законов Российской империи по велению государя императора Николая первого составленный. Издания 1857 года. Том одиннадцатый. Часть вторая. Уставы кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской, и устав ремесленный. СПб.: В типографии Второго отделения собственной его имперского величества канцелярии, 1857. 1249 с.

15. Сведения об акционерных компаниях, обществах взаимного страхования и биржевых артелях, действовавших в России в 1891 – 1892 операционных годах. СПб.: Департамент торговли и мануфактур, 1894. 75 с.

16. Сборник сведений и материалов по ведомству Министерства финансов. Том 3. Выпуск № 12. СПб.: В типографии В. Н. Майкова, 1865. – 255 с.

17. Указатель правительственных распоряжений по министерству финансов. СПб.: в типографии В. Н. Майкова, 1869. 749 с.

18. Устав торговый. М.: Типография Т. Рись, 1868. 929 с.

19. Уставы торговый, фабричной и заводской промышленности и ремесленный. СПб. : Типография Ретгера и Шнейдера, 1873. 917 с.

Діловодна документація біржових комітетів

20. Докладная записка председателя Херсонского биржевого комитета министру продовольствия о губительных последствиях увеличения Временным правительством твердых цен на хлеб. электрон. версія документу. Дата оновлення: 12.07.2012. URL: <http://istmat.info/node/43088> (дата звернення: 02.06.2018).

21. Вольная гавань в Одессе, её значение и устройство. Одесса : Типография С. О. Розенштурма, 1915. 126 с.

22. Отчет одесского городского кредитного общества за 1909. Одесса, Типография Акционерного Южно-Русского общества, 1910. 65. с.

23. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1884 г. Одесса. : Типография «Одесского вестника», 1885. 63 с.
24. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1889 г. Одесса. : Типография «Одесского вестника», 1890. 104 с.
25. Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1917 г. Одесса. : Типография «Одесского вестника», 1918. 37 с.
26. Привоз иностарнных товаров в Россию. Министерство финансов. Департамент таможенных сборов. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. Свод данных русской статистики внешней торговли за 1900 – 1911 гг. Часть I. СПб.: Типография М. Г. Фроловой, 1913. 400 с.
27. Торгово-промышленный мир России. Год войны. Иллюстрированный ежегодник // Под ред. Е. В. Михальского. Петроград, 1916. 832 с.

Періодичні видання

28. Банковское дело, 1889.
29. Биржа, 1910.
30. Биржевые ведомости, 1907.
31. Вестник финансов, промышленности и торговли, 1889 – 1914.
32. Киевлянин, 1898.
33. Киевская биржа. Торговый бюллетень, 1912, 1914.
34. Киевское слово, 1894, 1896,
35. Коммерсант, 1896.
36. Одесский вестник, 1857, 1892, 1893.
37. Одесский листок, 1910, 1911, 1912.
38. Финансовое обозрение, 1899, 1900.
39. Харьковские ведомости, 1914.

Джерела особового походження

40. Боборыкин П. Китай-город. електрон. версія роману. Дата оновлення: 23.12.2009. URL: http://az.lib.ru/b/boborykin_p_d/text_0120.shtml (дата звернення: 14.08.2018).

41. Жданов М. Путевые записки по России в двенадцати губерниях. СПб.: Типография А. Игнатова, 1843. 229 с.

42. Короленко В. Дневник. електрон. версія роману. Дата оновлення: 13.09.2007. URL: http://az.lib.ru/k/korolenko_w_g/text_1921_dnevnik.shtml (дата звернення: 14.08.2018).

43. Мамин-Сибиряк Д. Приваловские миллионы. електрон. версія роману. Дата оновлення: 01.10.2013. URL: <https://www.litres.ru/dmitriy-mamin-sibiryak/privalovskie-milliony/> (дата звернення: 14.08.2018).

44. Невзоров А. С. Русские биржи. Свод торговых обычаев и правил русских бирж. Выпуск первый. Отчет о командировке во внутренние губернии России в летние месяцы 1896 года. СПб, 1896. 589 с.

45. Невзоров А. С. Русские биржи. Свод торговых обычаев и правил русских бирж. Выпуск второй. Сводный статут российских бирж. СПб, 1898. 615 с.

46. Невзоров А. С. Русские биржи. Свод торговых обычаев и правил русских бирж. Выпуск третий. Сводная инструкция о порядке определения и увольнения и о обязанностях биржевых маклеров, гофмаклеров, нотариусов, корабельных маклеров, аукционистов, диспашеров и экспертов. СПб, 1900. 673 с.

47. Невзоров А. С. Русские биржи. Свод торговых обычаев и правил русских бирж. Выпуск четвертый. Собрание торговых обычаев и правил российских бирж. СПб, 1900. 693 с.

48. Скальковский К. А. Новая книга: публицистика, экономические вопросы, путевые впечатления. СПб., 1904. 278 с.

49. Чехов А. Пари електрон. версія розказу. Дата оновлення: 16.06.2012. URL: http://www.lib.ru/LITRA/CHENOW/r_pari.txt_with-big-pictures.html (дата звернення: 14.08.2018).

50. Шолом Алейхем Менахем-Мендл. електрон. версія повісті. Дата оновлення: 10.12.2011. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1391> (дата звернення: 15.08.2018).

51. Янсон Ю. Є. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. СП(б).: Типография В. Безобразова, 1870. 490 с.

Література

52. Алексеев В. В. Образное и документальное отображение исторической реальности в изобразительных источниках. Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. М.: РОССПЭН, 2000. С. 297 – 335.

53. Алтухов О. А. Становлення біржової справи та економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії в XIX ст. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. 2016. № 8 (305). С. 69 – 75

54. Алтухов О. А. Розвиток біржової справи в Україні у другій половині XX ст. за статутними документами Одеської та Київської бірж. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. 2017. № 9 (314). С. 48 – 58

55. Алтухов О. А. Статути Одеської та Київської бірж як джерело з історії розвитку біржової справи України у другій половині XIX ст. Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич : Посвіт, 2018. Вип 6. С. 40-46.

56. Алтухов О. А. «Банкова енциклопедія» 1917 р., як джерело з історії розвитку біржової справи України наприкінці XIX – на початку XX ст. Гілея. Збірник наукових праць. 2018. Випуск 132 (5). С. 34-37.

57. Алтухов О. А. Звіти Київського та Одеського біржових комітетів як джерело з історії біржової справи в Україні у останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. 2018. № 1 (45) червень. С. 88 – 95.
58. Багалий Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования. Харьков: Первая типография М. Зильберберга, 1905. 572 с.
59. Банковая энциклопедия. Том второй / под. ред. Л. Н. Яснопольского. К.: Издательство банковской энциклопедии, 1917. 427 с.
60. Барг М. А. Категории и методы исторической науки. М. : Наука, 1984. 342 с.
61. Безобразов В. П. Биржевые операции. Русский вестник. 1856. Т. V. С. 17 – 18.
62. Беликов Ю.А. Организация и деятельность харьковской общей (купеческой) биржи (60-е годы ХІХ в. – 1917 г.). Вісник Харківського національного університету. 2002. № 256.. Вип. 34. С. 242 – 252.
63. Блюх И. С. Финансы России ХІХ столетия. История-Статистика. В четырех томах СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1882. 567 с.
64. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Харків : Тарбут Лаам, 2005. 192 с.
65. Боровой С. Я., Д. Кредит и банки в России (середи́на ХVІІ – 1861). М.: Наука, 1958. 238 с.
66. Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. М.: Институт российской истории РАН, 1994. 275 с.
67. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец ХІХ в. – 1914 г.). М.: Наука, 1992. 262 с.
68. Брандт Б. Ф. Торгово-промышленный кризис в России и Западной Европе (1900 – 1901). СПб.: типография В. Ф. Киришбаума, 1902 – 1904. 176 с.

69. Брандт Б. Ф. Финансовая политика и таможенное покровительство. – СПб.: типография В. Ф. Киршбаума, 1904. 176 с.
70. Бовыкин В. И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 320 с.
71. Варшавчик М. Я., Боряк Г. В. та ін. Джерелознавство історії України: довідник. – Київ: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. С. 15.
72. Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение: Теория. Методология. Методика. К. : Вища школа, 1984. 319 с.
73. Варшавчик М. А. О структуре исторической критики. Источниковедение отечественной истории. М. : Наука, 1980. С. 23–38.
74. Васильев А. А. Биржевая спекуляция. Теория и практика. СПб.: Типография Э. Ю Эрлих, 1912. 164 с.
75. Виннер А. Ф. Биржа. М.: Волтс Виннер. 2010. 356 с.
76. Волков А. Ф. Обзор организации бирж, биржевой торговли товарами и торгово-промышленных палат в Западной Европе СПб., 1903. 137 с.
77. Воловик А. М. Три эпохи биржи в России. М.: Финансы и статистика, 1993. 102 с.
78. Гарнагіна С.О. Класифікація джерел з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР (1948 – 1992 рр.). Гілея. Збірник наукових праць. 2012. Випуск 61. С. 134 – 140.
79. Гаттенбергер К. К. Законодательство и биржевая спекуляция. Харьков. : Университетская типография, 1872. 256 с.
80. Георгиева Н. Г. Источниковедческое изучение массовых исторических документов (Опыт применения метода группировки архивного материала). Советские архивы. 1970. № 6. С. 57–53.

81. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономика царского правительства (1861 – 1892). М.: Госфиниздат, 1960. 415 с.
82. Державний архів м. Києва: Путівник. Т. 1. Фонди дорадянського періоду. К., 2007. 128 с.
83. Дмитриев А. Биржа, биржевые посредники и биржевые операции. СПб.: в типографии В. Головина, 1863. 157 с.
84. Довгопол В. М. Джерелознавство історії Української РСР. К. : Вища школа, 1986. – 239 с.
85. Донік О. Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII - перша половина XIX ст.) - Київ. 2011 . електрон. версія статті. Дата оновлення: 14.09.2014. URL: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/knyga-o-donik-ukrayina-u-skladi-dvokh-imperiy-ostannya-chvert%60-khviii-persha-polovyna-khikh-st-/glava-6-zaselennya-y-osvoennya-pivdennoyi-ukrayiny/> (дата звернення: 25.05.2018).
86. Жуковский В. М. Эволюция биржевой деятельности в России. Актуальные проблемы теории и истории государства и права. М. 2007. № 7. С. 13 – 16.
87. Зайцева Л. И. Биржа в России, или Падение святой Руси (в документах и публикациях конца XIX – начала XX в.). М.: Ин-т экономики РАН, 1993. 187 с.
88. Иващенко А. А. Товарная биржа (за кулисами биржевой торговли). М.: Международные отношения, 1991. 272 с.
89. Источниковедение истории СССР XIX – начало XX в. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. 469 с.
90. Источниковедение. Теоретические и методические проблемы : сб. статей. М.: Наука, 1969. 511 с.
91. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1998. 702 с.

92. Калакура Я. С. Историчне джерелознавство: Підручник. Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко. К.: Либідь, 2002. 488 с.
93. Кан А. С. Газета как источник по истории международных отношений. Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М.: Наука, 1969. С. 466–477.
94. Кещян В. Г. Биржевой рынок. Страницы истории и становления в современных условиях. М.: РЭА, 1996. 352 с.
95. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования М.: Наука, 1987. 439 с.
96. Кондратьев Д. Л. Как биржа в России строилась М.: ММВБ, 2001. 224 с.
97. Кондратьев Д. Л. Россия биржевая. Путь к фондовому рынку М.: ММВБ, 2009. 232 с.
98. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків, 2008. С. 49.
99. Константинова В. М. Джерела з соціально-економічної історії міст південної України останньої чверті XVIII – 1853. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Запоріжжя, 2004. 20 с.
100. Корелин А. П. Крупный сельскохозяйственный кредит в капиталистической России. Исторические записки. Т. 106. М.: 1981. С. 162 – 204.
101. Крип'якевич І. П. Нарис методики історичних досліджень. Завдання історичної методики. Український історичний журнал. 1967. № 2–10.
102. Кульженко С. В. Двадцатипятилетие Киевской биржи, 1869 – 1894 гг. К., 1895. 189 с.

103. Кур С. Шолом-Алейхем. Жизнь счастливого человека. электрон. версія статті. Дата оновлення: 22.11.2014. URL: <https://www.chayka.org/node/2419> (дата звернення: 21.08.2018).

104. Лаверычев В. Я. Государственно-монополистический капитализм в дореволюционной России. Производительные силы и монополистический капитал в России и Германии в конце XIX – начале XX в. М., 1986. С. 71 – 90.

105. Лившиц Я. И. «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX в. История СССР. 1959. № 2. С. 95 – 117.

106. Лизунов П. В. Биржи в России и экономическая политика правительства (XVIII – начало XX в.). Архангельск: Поморский государственный университет, 2002. 244 с.

107. Лизунов П. В. Роль Петербургской фондовой биржи в индустриальном развитии России середины XIX в. Индустриальное наследие. Саранск, 2006. С. 209 – 218.

108. Лизунов П. В. Санкт-Петербургская биржа и купечество в XVIII в. Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI – XVIII вв. СПб., 2001. С. 184-189.

109. Літвінюк О. В. Матеріали діловодства як джерело з історії повсякденного життя населення Донбасу в роки Великої вітчизняної війни. Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 2 (52). С. 126 – 132.

110. Макаров В. Обсуждение проблемы анализа содержания произведений журналистики. Вестник Московского ун-та. Сер. XI. Журналистика. 1970. № 3. С. 88–102.

111. Малышев К. И. О биржевых фондовых сделках. Журнал гражданского и торгового права. 1871. № 3. С. 353 – 433.

112. Малишко В. М., Присяжнюк О. І. Виникнення інститутів біржової торгівлі в Україні. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2014. № 1. С. 116 – 120.

113. Малюта О. В. Український ринок в економічних системах російської та Австро-Угорської імперій другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі цукрової та нафтової промисловості). Сторінки історії. Збірник наукових праць. 2013. Вип. 35. С. 80 – 92.

114. Медушевская О. М. Теоретические проблемы источниковедения. М.: Изд-во Московского государственного историко-архивного института, 1977. 86 с.

115. Мигулин П. П. Возрождение России. Экономические этюды и новые проекты. Харьков, 1910. 500 с.

116. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). – Ленинград: Наука, 1985. 304 с.

117. Мнухина Р. С. Источниковедение истории нового и новейшего времени. М.: Высшая школа, 1970. 328 с.

118. Молотников А. Е. Правовое регулирование рынка ценных бумаг: учебное пособие. електрон. версія статті. Дата оновлення: 02.12.2016. URL: <http://flibusta.site/b/482631/read> (дата звернення: 08.01.2018).

119. Москалюк М. М. Інфраструктура та технічна характеристика цукрових заводів українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. електрон. версія статті. Дата оновлення: 012.06.2013. URL: [file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/gurit_2011_4_96%20(1).pdf) (дата звернення: 22.03.2018).

120. Москалюк М. М. Становлення і роль підприємств у цукровій промисловості український губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. вип. XXXIX. С. 31 – 36.

121. Мосолкина Т. В. Курс лекций по источниковедению новой и новейшей истории : [учебное пособие для студентов исторического факультета]. Саратов : Сарат. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского, 2004. 94 с.

122. Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London: Xlibris, 2014. 455 с.

123. Мошенський С. З. Харківська біржа. ХІХ – початок ХХ ст. Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 2015. Вип. 2 (32). С. 203 – 218.

124. Назарова Є. П. Економічні товариства Одеси і регіональний рух на Півдні України на початку ХХ століття. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2010 вип. ХХІХ. С. 63 – 70.

125. Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. Часть первая. СПб., 1850. 947 с.

126. Нисселович Л. Н. О биржах, биржевых установлениях и мерах ограничения биржевой игры. Обзорение важнейших законодательств сравнительно с русским правом. СПб.: типография А. Е. Ландау, 1879. 189 с.

127. Нисселович Л. Н. О торгово-промышленных представительных учреждениях. СПб.: Общество для содействия русской промышленности и торговле, 1882. 13 с.

128. Нисселович Л. Н. Торгово-промышленные совещательные учреждения в России: исторический очерк. СПб.: Тип. Е. Евдокимова, 1887. 44 с.

129. Осадчая А. И. Биржа в России. Вопросы истории. 1993. № 10. С. 3 – 18.

130. Петражицкий Л. И. Акции, биржевая игра и теория экономических кризисов. СПб.: типография А. Меркушева, 1911. Т. 1. 307 с.

131. Петряев К. Д. Вопросы методологии исторической науки. К. : Вища школа, 1976. 176 с.

132. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття : [навчальний посібник]. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. 292 с.

133. Пилипенко О. Опубліковані джерела з історії зовнішньоекономічної діяльності України у складі Російської імперії у ХІХ –

на початку ХХ століть. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. 2007. Вип. 15. С. 124 – 134.

134. Пилипенко О. Класифікація вітчизняних та зарубіжних наукових джерел про роль Наддніпрянської України у зовнішніх торгово-економічних та культурних зв'язках Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. Історико-географічні дослідження в Україні. 2007. №10. С. 259 – 269.

135. Примак І. О. Виникнення та становлення біржової торгівлі в Україні електрон. версія статті. Дата оновлення: 24.04.2017. URL: http://www.rusnauka.com/14_NPRT_2010/Economics/66434.doc.h (дата звернення: 30.04.2018).

136. Проблемы источниковедения новой и новейшей истории Белгород: Изд-во Белгородского ун-та, 2002. 85 с.

137. Пронштейн А.П. Методика исторического источниковедения : [учеб. пособие для студ. ист. фак-тов]. Р-на-Д. : Изд-во Ростовского ун-та, 1976. 479 с.

138. Пушкарёв Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М. : Наука, 1975. 281 с.

139. Радченко Н. М. Становлення кредитно-банківської системи України у мемуарах С. Ю. Вітте. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. 2015. № 4 (293) травень. С. 77 – 84.

140. Радченко Н. М. Кредитно-фінансові установи України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у працях радянських дослідників. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. 2015. № 8 (297) грудень. С. 85 – 90.

141. Райский Ю. Л. Направление поземельного кредита акционерных банков в период столыпинской аграрной реформы. Научные труды Курского пед. ин-та, 1973. Т.11 (104).

142. Рева К. А. Биржевое движение России в отечественной историографии Исторические, философские, политические и юридические

науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 1. Ч. 2. С. 150 – 154.

143. Рукавицын И.А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях. К.: Книга- Плюс, 2013. 352 с.

144. Русина Ю. А. История и теория источниковедения: [учеб. пособие]. Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2001. 124 с.

145. Русские биржевые ценности. Справочная часть. Русский биржевой ежегодник. Петроград.: Типография министерства финансов, 1914 – 1915. 191 с.

146. Сарбей В. Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). К.: Наукова думка, 1989. 248 с.

147. Свиридов Н. С. Городские общественные банки в России в первой половине XIX века. Научные доклады высшей школы. Серия исторических наук. 1961. № 3. С. 84 – 105.

148. Сиренов А. В., Твердюков Е. Д, Филлюшкин А. И. Источниковедение : электрон. версия підручника Дата оновлення: 04.08.2012. URL: <https://stud.com.ua/43641/istoriya/dzhereloznavstvo> (дата звернення: 06.08.2018).

149. Смоленский Н. И. Теория и методология истории : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений М.: Издательский центр «Академия», 2007. 272 с.

150. Соболев М. Н. Коммерческая география России. Очерк хозяйственной статистики и географии России сравнительно с иностранными государствами. М. : Типография И. Н. Кушнерева, 1916. 261 с.

151. Стрельский В. И. Источниковедение истории. Период империализма. Конец XIX в. – 1917. М.: Соцэкгиз, 1962. 603 с.

152. Студентский М. С. Биржа, спекуляция и игра. СПб.: типография А. М. Менделевича, 1892. 211 с.

153. Судейкин В. Биржи и биржевые операции. СПб.: Типография северного телеграфного агентства, 1892. 116 с.
154. Судейкин В. Т. Биржевая игра на Петербургской бирже. Журнал юридического общества. 1897. Кн. 1. С. 3 – 45.
155. Терещенко М. Первый олигарх: Михаил Иванович Терещенко (1886–1956). Необычная история жизни моего деда, как её рассказала бы мне моя бабушка. К.: Ника-Центр, 2012. 228 с.
156. Тигранов А. Ф. Биржа, биржевая спекуляция и положительное законодательство СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1879. 186 с.
157. Тимофеев А. Г. История С.-Петербургской законодательства, устройства и деятельности учреждений С.-Петербургской биржи. СПб.: Тип. «Труд», 1903. 295 с.
158. Томпсон С. Р. Российская внешняя торговля XIX – начала XX в.: организация и финансирование. – М.: РОССПЭН, 2008. 471 с.
159. Труды Харьковского губернского статистического комитета. Выпуск I. – Харьков : Университетская типография, 1872. 203 с.
160. Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии. СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1903. 233 с.
161. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. М. : Наука, 1997. 735 с.
162. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии. М.: РОССПЭН, 1998. 662 с.
163. Туган-Барановский М. И. Экономические очерки. М.: РОССПЭН, 1998. 526 с.
164. Тупов Б. С. История биржи в России: научно-аналитический обзор М.: ИНИОН, 1993. 42 с.
165. Тупов В. С. Биржевое законодательство России. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. История. М. : РАН, 1995. С. 59 – 83.

166. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов В 2 т. Т. I. СПб. : Изд. Э.Верн, 1905. 733 с.
167. Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии М. : Наука, 1983. 232 с.
168. Филиппов Ю. Д. Биржа. Ее история, современная организация и функции СПб., 1912. 250 с.
169. Фритц А. В. Биржа М.: «Волтерс Клувер», 2010. 574 с.
170. Хрулёв С. С. Финансы России и её промышленность. Пг.: Тип. Ф. Кана, 1916. 387 с.
171. Шандра І. О. Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії у 1902 – 1917 рр. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Харків, 2012. Вип. 43. С. 152 – 156.
172. Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) : Монографія. К.: НАН України, Ін-т історії України, 2010. 266 с.
173. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. Советский период : [учеб. пособие]. М. : Высшая школа, 1976. 296 с.
174. Черноморский М. Н. Периодическая печать М., Наука. 1956. 485 с.
175. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. Л.: Наука. 1973. 347 с.
176. Шиханов Р. Б. Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії електрон. версія статті. Дата оновлення: 13.07.2017. URL: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/154.pdf> (дата звернення: 22.06.2018).
177. Эвентов Л. Я. Иностранные капиталы в русской промышленности. М.–Л.: Гос. социально-экон. изд-во, 1931. 103 с.

178. Юз і Юзівка / В. А. Гайдук, В. Г. Ляшенко, В. І. Мозговий, І. П. Навка. – Донецьк: Кардинал, 2000. 320 с.

179. Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России. М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955. 403 с.